

Tomasz Sajecki

Próba odtworzenia rozplanowania przestrzennego wczesnośredniowiecznego Wawelu i Okołu w Krakowie : studium archeologiczne

Radzyński Rocznik Humanistyczny 14, 7-35

2016

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Tomasz Sajecki

Kraków

Próba odtworzenia rozplanowania przestrzennego wczesnośredniowiecznego Wawelu i Okołu w Krakowie. Studium archeologiczne

Rozwojowi osadnictwa wczesnośredniowiecznego Krakowa i okolic sprzyjało dogodnie położenie geograficzne, które również odegrało niemałą rolę w jego dalszym trwaniu. Zrębowe wzgórze grodowe o stromych stokach, Wisła płynąca u podnóża i stawy, na zachód i wschód od podgrodzia, będące pozostałościami dawnych jej nurtów, decydowały o obronności Krakowa. U stóp grodu, blisko przeprawy przez rzekę, mogły uformować i rozwijać się osady usługowe i handlowe. Ich trwałość umacniało dodatkowo: położenie na szlaku głównego węzła komunikacyjnego i handlowego Polski południowej, istnienie zaplecza rolniczo-hodowlanego, a także dostatek wielu surowców takich jak drewno, kamień budowlany, bogactwo glin, glinek i ilów, pokłady rudy darniowej, ołowiu, srebra oraz soli.

Krakowski ośrodek został wymieniony po raz pierwszy w relacji podróżnika z Kordoby Ibrahima ibn-Jakuba, datowanej na około 965 rok. Nieco młodszy jest dokument tzw. *Dagome iudex* z około 991 roku, a następnie XII-wieczna kronika praskiego duchownego Kosmasa, który czerpał informacje m.in. z bulli erekcyjnej biskupa praskiego z 973 r. Powyższe źródła w sposób przekonujący świadczą o przynależności Krakowa w 2. poł. X w. do państwa czeskich Przemysłidów. Przynależność już zasadnicze zręby chrześcijańskiej kultury i religii, Czesi mogli zaangażować się w misję chrystianizacyjną nowo zdobytych ziem. Musiało się to objawiać budową pewnej ilości obiektów sakralnych, wznoszonych w pierwszym rzędzie z drewna¹. Niestety jak do tej pory nie dysponujemy odpowiednim materiałem archeologicznym, by jednoznacznie przypisać go tej fazie dziejów Wawelu i Okołu².

¹ J. Firlet, Z. Pianowski, *Wawel do roku 1300*, [w:] *Kraków. Nowe studia nad rozwojem miasta*, red. J. Wyrozumski, Kraków 2007, s. 52.

² Problem przynależności Krakowa (a także najstarszych obiektów murowanych) do państwa Prze-

Najpewniej już około roku 990 Mieszko I, książę Polan, zajął Śląsk i Małopolskę z Krakowem³. W roku 1000 gród na wzgórzu stał się siedzibą jednego z biskupstw metropolii gnieźnieńskiej, natomiast w ciągu XI w. osiągnął status faktycznej stolicy Polski. Szybki rozwój ekonomiczny i wzrost znaczenia politycznego zaowocował nasileniem procesów osadnictwa miejskiego na Wawelu i na Okole. W wieku kolejnym miał miejsce dalszy rozwój osadnictwa na grodzie, podgrodziu, osadach otwartych na północy i na wyspie Kazimierskiej na południe od wzgórza. W latach 20. XIII w. doszło do utworzenia pierwszej gminy miejskiej w Krakowie, a właściwe nadanie miastu przywileju lokacyjnego nastąpiło za sprawą Bolesława Wstydliwego w 1257 r. Niewiele wcześniej na Wawelu powstał gotycki zamek. Wspomniana lokacja objęła z początku tereny na północ od Okołu. Dopiero w ciągu XIV w. dawne podgrodzie, tracące nieco na znaczeniu, włączono w obręb murów miejskich Krakowa.

Niniejszy artykuł ma charakter przeglądowy. Zilustrowano w nim przede wszystkim rezultaty badań archeologów prowadzących prace na terenie dawnego

myślidów, sprzed zajęcia go przez Piastów, jest zawily (patrz m.in. H. Zoll-Adamikowa, *Formy konwersji Słowiańszczyzny wczesnośredniowiecznej a problem przedpiastowskiej chrystianizacji Małopolski*, [w:] *Chryścianizacja Polski południowej*, red. J. M. Małecki, Kraków 1994, s. 127; G. Labuda, *Czeskie chrześcijaństwo na Śląsku i w Małopolsce w X i XI wieku*, [w:] *Chryścianizacja Polski południowej*, red. J. M. Małecki, Kraków 1994, s. 73-98; Z. Pianowski, *Najstarsze kościoły na Wawelu*, [w:] *Chryścianizacja Polski południowej*, red. J. M. Małecki, Kraków 1994, s. 114; K. Radwański, *Kraków przedchrześcijański*, [w:] *Kraków. Nowe studia nad rozwojem miasta*, red. J. Wyrozumski, Kraków 2007, s. 114-115; J. Wyrozumski, *Cracovia Mediaevalis*, Kraków 2010, s. 10-11). Wspomniane wczesnośredniowieczne źródła pisane zdają się być wymowne, lecz materiał archeologiczny jest zbyt skromny i niejednoznaczny. Pomijając trudną do udowodnienia hipotezę E. Małachowicza o czeskim rodowodzie świątyni św. św. Feliksa i Adaukta, inspirowanej, zdaniem badacza, rotundą św. Wita w Pradze (E. Małachowicz, *Najnowszy zarys najstarszego Wrocławia*, Wrocław 2000, s. 42), domniemany przedpiastowski (czeski) chrześcijański obiekt mógł zalegać w warstwach pod przedromańską katedrą. Odkryto tam zagadkową konstrukcję w postaci glinianej ławy z licznymi śladami po drewnianych belkach, łączonych z podbudową starszej drewnianej, świątyni z 2. poł. X w. (Z. Pianowski, *Początki zespołu architektury sakralnej na Wawelu. Stan badań i interpretacji do roku 2000*, „Dzieje Podkarpacia” t. V, 2001, s. 67-70; tenże, *Some remarks on early medieval churches in Kraków*, „Analecta Archaeologica Ressooviensia” vol. 7, 2012, s. 272). Większość badaczy, na obecnym etapie badań, opowiada się za datowaniem najstarszej kamiennej architektury Krakowa na czasy już piastowskie (J. Firlet, Z. Pianowski, *Wawel...*, s. 53-54; Z. Pianowski, *Architektura monumentalna wczesnośredniowiecznego Krakowa*, [w:] *Kraków w chrześcijańskiej Europie X-XIII w.*, red. E. Firlet, Kraków 2006, s. 167-173). Dalszą sprawą jest próba identyfikacji relikwów obwarowań Wawelu wzniesionych przez Czechów. Niestety i w tym przypadku posiadany materiał nie daje prostej odpowiedzi. Pod stopą fundamentową relikwów prawdopodobnie najstarszego znanego wału (skrzyniowego), odnaleziono fragmenty ceramiki datowanej na X w. (por. niżej). Jednakże drewno użyte do jego budowy oszacowano metodami przyrodniczymi na 1. poł. XI w. czyli czasy już piastowskie (J. Firlet, Z. Pianowski, *Wawel...*, s. 51-52; por. A. Kukliński, *Badania wczesnośredniowiecznego wału obronnego w rejonie IX na Wawelu w Krakowie*, [w:] *Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie zjazdu gnieźnieńskiego*, red. A. Buko, Z. Świechowski, Warszawa 2000, s. 302; tenże, *Stan badań nad osadnictwem i umocnieniami średniowiecznymi w południowo-zachodniej części Wawelu*, „Sprawozdania Archeologiczne” t. 57, 2005, s. 296-299, 303-305). Brak bezpośrednich materialnych danych o istnieniu na Wawelu wału czeskiego jednak wcale nie musiał rozstrzygać kwestii w sposób jednoznaczny. Wczesne daty dendrochronologiczne 2. fazy umocnień Okołu (po 973 r.), sugerują, iż ich pierwsza faza (palisada) funkcjonowała w 1. poł. X w. Skoro otoczono fortyfikacjami osadę podgrodową, trudno sobie wyobrazić, by w tym czasie i Wawel nie był obwarowany.

³ G. Labuda, *Studia nad początkami Państwa Polskiego*, t. 2. Poznań 1988, s. 264-293; J. Wyrozumski, *Dzieje Krakowa. Kraków do schyłku wieków średnich*, t. 1, Kraków 1992, s. 76-81.

Okołu i grodu na Wawelu. Zakres chronologiczny z konieczności obejmuje więc czas funkcjonowania obu ufortyfikowanych członów wczesnośredniowiecznego Krakowa, aż po lokację miasta w pocz. 2. poł XIII w.

Opis stanowisk i problematyka obwarowań

Wczesnośredniowieczny Kraków uzyskał formę dwuczłonową. Górujące nad krajobrazem wzgórze wawelskie stało się miejscem zaadaptowanym na potężny gród, do którego od północnego-wschodu przylegało również ufortyfikowane podgrodzie. Wypłaszczenie wzniesienia posiada obecnie wymiary 320 x 190 m i kształt zbliżony do owalu. W przeszłości wzgórze nie miało formy jednolitej, a rozpadało się na drobniejsze elementy morfologiczne⁴, które dopiero z czasem uległy zatarciu. Najważniejszym rejonem Wawelu było skaliste wypiętrzenie w północno-wschodniej części wzgórza, które osiągało wysokość do 228 m n.p.m. Inny charakter miała zachodnia i południowo-zachodnia część wzgórza, piaszczysta, bardziej płaska i niższa o około 8-13 m. Tam też najlepiej zaznaczyły się zjawiska krasowe w postaci systemu jaskiń o długości 276 m, wydrążonych w zrębie stoku wapiennego. Główny ich ciąg nazwano Smoczą Jamą. Prowadzone w jej wnętrzu badania wykopaliskowe oraz krótkie sondáže nie wykazały śladów obecności człowieka doby wczesnego średniowiecza⁵.

Dostępna dla osadnictwa powierzchnia Wawelu przekraczała 4 ha. Zabezpieczono ją wałami drewniano-ziemnymi, które do tej pory nie zostały rozpoznane w sposób zadowalający. Wątpliwości wzbudza zarówno metoda konstrukcji obwarowań, ilość faz budowy, ich datowanie, a nawet przebieg. Należy przypomnieć, iż możliwości poznawcze archeologa warunkuje charakter i jakość źródeł materialnych, dlatego przed badaczem odkrywającym relikty dawnego Wawelu stoją wielorakie problemy. Wynikają one z trudności we właściwej interpretacji faktów archeologicznych, a także samej ich wieloznaczności. Ową należytą jakością materialnych pozostałości krakowskiego grodu deprecjonowała wielowiekowa aktywność osadnicza tego miejsca. Powodowała ona daleko idące przekształcenia powierzchni terenu, zacierając ich pierwotny kształt.

Analizując fortyfikacje Wawelu nie unikniemy niestety wspomnianej wieloznaczności, ponieważ wały zamieniały się w destrukty, a one podlegały niwelacji mającej na celu przygotowanie terenu pod nową zabudowę. Pomimo faktu uchwycenia mniej lub bardziej pewnych śladów obwarowań w blisko 50-ciu miejscach⁶,

⁴ R. Jamka, *Początki głównych miast wczesnośredniowiecznych w Polsce południowej w świetle badań archeologicznych*, część I: *Kraków*, Kraków 1971, s. 48; A. Kukliński, *Wczesnośredniowieczne obwarowania Wawelu w Krakowie*, „Sprawozdania Archeologiczne” t. 55, 2003, s. 33, przyp. 2; tenże, *Stan badań...*, s. 274-275.

⁵ A. Alth, *Sprawozdanie z badań geologiczno-antropologicznych przedsięwziętych w tzw. Smoczaj Jamie na Wawelu w Krakowie*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” t. 1, 1877, s. 7; Z. Pianowski, *Z dziejów średniowiecznego Wawelu*, Kraków-Wrocław 1984, s. 21; J. Motyka, M. Gradziński, K. Rózkowski, A. Górny, *Chemistry of cave water in Smocza Jama, city of Kraków, Poland*, „Annales Societatis Geologorum Poloniae” t. 75, 2005, s. 190.

⁶ A. Kukliński, *Wczesnośredniowieczne warstwy osadnicze Krakowa-Wawelu (odkryte w wykopie 1C, rejon*

były one najczęściej efektem niewielkich badań zwiadowczych, nadzorów budowlanych, niedużych sondaży, wierceń i odkrywek geologicznych, a wyjątkowo tylko wykopalisk szerokoprzestrzennych, odsłaniających większy teren. Fortyfikacje rozpoznano najlepiej w partii południowej i południowo-zachodniej oraz zachodniej wzgórza wawelskiego. Skromne relikty wałów ujawniły także prace ziemne w części południowo-wschodniej, północnej oraz północno-wschodniej i wschodniej.

Rozpoznane elementy konstrukcyjne wczesnośredniowiecznych wałów miały zazwyczaj postać piaszczysto-gliniasto-kamiennych rozsypisk, często ze śladami polepy, smug zwęglonego drewna, bierwion lub tylko wstępnie obrobionych pni drzew, układanych w rodzaj przekładki, a niekiedy też śladów po palisadzie⁷. Jednak stan zachowania odkopywanych destruktywów znacznie utrudnia interpretację konstrukcji wawelskich umocnień. Według Z. Pianowskiego odkryte elementy świadczą o zastosowaniu trzech rzędów drewnianych skrzyń. Wewnętrzny rząd był niższy od pozostałych. W nim miały tkwić słupy palisady, które dodatkowo stabilizowały całą konstrukcję, obsypaną pokładem ziemi. Zdaniem tego badacza destrukty wału, znalezione w różnych częściach obwodu wzgórza, należy wiązać z jedną linią umocnień funkcjonujących w tym samym czasie⁸. Palisadę posadowioną wewnątrz konstrukcji skrzyniowej widział także J. Firlet⁹. Zbliżoną rekonstrukcję przyjął A. Kukliński. Palisadę umieścił jednak nie wewnątrz skrzyni najniższego, trzeciego rzędu (widząc jedynie dwa rzędy skrzyń), a poza nimi. W konsekwencji pionowe słupy zostały wewnętrznym licem umocnień. Na podstawie dostępnego materiału przyjął też możliwość istnienia dwóch faz fortyfikacji, otaczających całe wzgórze¹⁰. Dwie fazy umocnień Wawelu wydzielił również J. Poleski. Badacz ten skłonny był przyjąć, iż relikty skrzyń i palisady są pozostałościami dwóch różnych wałów z różnych faz budowy. Młodszy był wał skrzyniowy, a starszym palisa-

IX), a relikty jego wału obronnego datowanego dendrochronologicznie na okres po 1016 roku, „Sprawozdania Archeologiczne” t. 50, 1998, ryc. 1, s. 278; tenże, *Wczesnośredniowieczne obwałowania...*, ryc. 1, s. 40 oraz tab. 1, s. 36-39.

⁷ M.in. Leńczyk, *Badania wykopaliskowe na Wawelu w latach 1948 i 1949*, „Studia Wczesnośredniowieczne” t. II, 1953, s. 85-88; tenże, *Badania wykopaliskowe na Wawelu w latach 1948-1949*, „Studia do Dziejów Wawelu” t. I, 1955, s. 417-418; W. Giźbert, A. Żaki, *Odkrycie rośliny „sorgo” w warstwie wczesnośredniowiecznej w Krakowie na Wawelu*, „Wiadomości Archeologiczne” t. XX, z. 4, 1954, s. 398-399; A. Żaki, *Sprawozdanie z prac archeologicznych na Wawelu w 1954 roku*, „Sprawozdania Archeologiczne” t. 2, 1956, s. 99n; tenże, *Piąte sprawozdanie z prac archeologicznych na Wawelu (badania w roku 1955)*, „Sprawozdania Archeologiczne” t. 3, 1957, s. 139; tenże, *Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej*, Wrocław 1974, s. 55-56, 61; Z. Pianowski, J. Frazik, *Kraków-Wawel. Regiony IV, VIII, X*, „Informator Archeologiczny” r. 1984, t. 18, 1984, s. 131-132; Z. Pianowski, *Wawel obronny. Zarys przemian fortyfikacji grodu i zamku krakowskiego w IX-XIX*, Kraków 1991, s. 29-30, 34-36; J. Firlet, *Stratygrafia kulturowa na stanowisku Kraków-Wawel Rejon VIII (Międzyzmurze) w świetle badań wykopaliskowych*, „Acta Archaeologica Waweliana” t. I, 1993, s. 24-25; A. Kukliński, *Pierwsze odkrycie wału wczesnopiastowskiego (?) na Wawelu datowanego dendrochronologicznie*, „Sprawozdania Archeologiczne” t. 47, 1995, s. 242-243; tenże, *Wczesnośredniowieczne warstwy...*, 1998, s. 279-280; tenże, *Badania...*; tenże, *Wczesnośredniowieczne obwałowania...*, s. 46-47, por. tab. 1, s. 36-39; tenże, *Stan badań...*, s. 303-304.

⁸ Z. Pianowski, *Wawel...*, s. 29-30.

⁹ J. Firlet, dz. cyt., s. 69.

¹⁰ A. Kukliński, *Pierwsze...*, s. 242-243; tenże, *Wczesnośredniowieczne warstwy...*, s. 279; tenże, *Wczesnośredniowieczne obwałowania...*, s. 47; tenże, *Stan badań...*, s. 303-304.

dowy, który biegł nieco mniejszym obwodem¹¹. A. Żaki oraz S. Kozieł z kolei uważali, iż palisada osadzona w trzonie nasypu ziemnego była najstarszą, odrębną fazą umocnień, natomiast wał skrzyniowy lub przekładkowy wybudowano później¹². Dalszym etapem funkcjonowania wczesnośredniowiecznych fortyfikacji na Wawelu wg. A. Żakiego miała być naprawa wału skrzyniowego (lub przekładkowego) widoczna zwłaszcza w okolicy Baszty Sandomierskiej¹³.

Z powyższych hipotez odnoszących się do konstrukcji wałów możemy wysnuć następujący wniosek. Wczesnośredniowieczne fortyfikacje głównego członu grodu w Krakowie miały postać potężnego usypiska, którego jądro stanowiły drewniane skrzynie wypełnione piaskiem, gliną, ilem i przynajmniej w niektórych miejscach kamieniami oraz luźną przekładką z bierwion lub bali. Zdaniem Z. Pianowskiego szerokość każdej skrzyni wynosiła około 4,5 m, a długość blisko 1,5 m. Wał u podstawy mógł osiągać 15 m szerokości, a wysokość dochodzić do 7-8 m, włączając drewniane przedpiersie¹⁴. Wydaje się, iż palisada nie była częścią tego wału, jak sugeruje część badaczy, a odrębną linią umocnień związaną z inną fazą budowy. Pewną przesłanką, która byłaby pomocna w takiej interpretacji, jest różnica w relacji przestrzennej między ścianą skrzyń domniemanego trzeciego, wewnętrznego rzędu a palisadą¹⁵. Choć jak na funkcjonujące samodzielnie umocnienia, palisada ta nie była zbyt masywna. Świadczą o tym odkryte w południowo-zachodniej części Wawelu odciski po palach z tej konstrukcji, wynoszące około 20-25 cm średnicy¹⁶. Palisadzie mogłaby ewentualnie towarzyszyć plecionka uchwycona w tej samej części wzgórza¹⁷.

Podczas budowy jądra wału, ziemię wybierano z najbliższego rejonu podstawy przyszlęgo nasypu. Musiał w takim wypadku powstać rodzaj wewnętrznej fosy, stanowiącej dodatkową formę zabezpieczenia. Jej ślady udało się odkryć przy południowo-zachodniej linii fortyfikacji, a także w wykopie na południe od Baszty Panieńskiej¹⁸. Głębokość fosy w rejonie południowo-zachodnim osiągała 0,8 m, a szerokość dochodziła do 4,5 m. Poza niewielkimi walorami obronnymi, fosa mogła posiadać charakter traktu komunikacyjnego, biegnącego między wałami a linią zabudowy, a także służyć celom odwadniającym.

Wczesnośredniowieczne wały, wbrew dawniejszym przypuszczeniom¹⁹, otaczały Wawel na całym jego obwodzie. Najpewniej odkryte ślady można wiązać dopiero z panowaniem pierwszych Piastów w Krakowie, ponieważ na taki czas

¹¹ J. Poleski, *Wczesnośredniowieczne grody w dorzeczu Dunajca*, Kraków, 2004, s. 394-395.

¹² A. Żaki, *Archeologia...*, s. 54-55; S. Kozieł, (Rec.) K. Radwański *Kraków przedlokacyjny. Rozwój przestrzenny*, „Sprawozdania Archeologiczne” t. 29, 1977, s. 316-317.

¹³ A. Żaki, *Archeologia...*, s. 61.

¹⁴ Z. Pianowski, *Wawel...*, s. 29.

¹⁵ J. Poleski, dz. cyt., s. 394.

¹⁶ A. Kukliński, *Pierwsze...*, s. 242.

¹⁷ J. Poleski, dz. cyt., s. 394, przyp. 180.

¹⁸ A. Kukliński, *Wczesnośredniowieczne obwałowania...*, s. 46.

¹⁹ J. Dobrzycki, *Problemy badawcze z dziejów najstarszego Krakowa*, „Studia Wczesnośredniowieczne” t. II, 1953, s. 73, 77; G. Leńczyk, *Badania...*, s. 85-88; tenże, *Badania wykopaliskowe...*, s. 417-418; R. Jamka, dz. cyt., s. 48-70.

zostały wydatowane dendrochronologicznie fragmenty drewnianej konstrukcji skrzyń z wykopów w pobliżu Baszty Sandomierskiej²⁰, potwierdzone dodatkowo analizą radioaktywnego węgla C₁₄²¹.

Po zniwelowaniu wału, na części jego terenu wzniesiono przedromańską i romańską zabudowę kamienną. Fakt rozebrania fortyfikacji został uchwycony na północ od Baszty Złodziejskiej oraz w pobliżu Baszty Sandomierskiej, a wg. sugestii Z. Pianowskiego również w północno-wschodniej części wzgórza²².

Widoczna obecnie gęsta zabudowa południowej części Starego Miasta, czyli dawnego Okołu, również uniemożliwia obserwację przebiegu umocnień z czasów wczesnego średniowiecza. Badania archeologiczne i geologiczne odwierty wykazały jednak, iż teren użytkowy krakowskiego podgrodzia, osiagający powierzchnię około 8,5 ha, w początkowym okresie został ogrodzony przez palisadę. Ten typ fortyfikacji był starszą fazą umocnień Okołu. Jej funkcjonowanie określono na czas od 2. poł. IX po 1. poł. X w.²³. Destrukty palisady odsłonięto przy badaniu terenu zlokalizowanego we wschodniej części podgrodzia. Pierwotnie składała się ona z rzędu słupów o średnicy do 26 cm, rozstawionych mniej więcej co 10 cm oraz ściany typu plecionkowego, wzmacniającej całą konstrukcję od wnętrza osady. Wolną przestrzeń między palisadą a plecionką wypełniono piaskiem i gliną, dzięki czemu całość osiągnęła szerokość około 1 m. Linia takich umocnień, podobnie jak późniejsze drewniano-ziemno-kamienne wały, opierała się od strony południowej o wschodni i północny stok wzgórza wawelskiego. Na wysokości ul. Św. Idziego i południowego wylotu ul. Grodzkiej poprowadzono ją na północ, wzdłuż granicy skarpy terasy średniej, a na zachód od dzisiejszych Plant. Północna granica Okołu sięgała ul. Poselskiej. Wzdłuż niej palisada zabezpieczona została od północy wykopaną zapewne już wówczas fosą²⁴. Od strony zachodniej linia fortyfikacji opierała się o wewnętrzny dziedziniec oraz ogród Muzeum Archeologicznego i biegła dalej południowym odcinkiem ul. Kanoniczej ku północnemu stokowi wzgórza wawelskiego²⁵.

W późniejszym czasie palisadę zastąpił drewniano-ziemno-kamienny wał. Wzniesiono go po roku 973 (data dendro) na gruzach spalonych umocnień. Relikty tego nasypu zostały najlepiej rozpoznane po wschodniej stronie stanowiska²⁶, a

²⁰ M. Krąpiec, *Dendrochronologiczne datowanie węgla drzewnych z wczesnośredniowiecznego wału na Wawelu*, „Sprawozdania Archeologiczne” t. 50, 1998, s. 296.

²¹ A. Kukliński, *Stan badań...*, s. 303-304.

²² Z. Pianowski, *Wawel...*, s. 34-35.

²³ K. Radwański, *Kraków przedlokacyjny. Rozwój przestrzenny*, Kraków 1975, s. 62; tenże, *Kraków przedchrześcijański...*, s. 95-96.

²⁴ Tenże, *Kraków...*, s. 112-113; tenże, *Kraków przedlokacyjny*. [w:] *Atlas historyczny miast Polskich, t. V, Małopolska*, red. Z. Noga, Kraków 2007, s. 6; por. M. Borowiejska-Birkenmajerowa, *Relikty średniowiecznej architektury obronnej zespołu św. Michała w Krakowie na tle dawnego układu urbanistycznego*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury” t. 6, 1982, s. 186-188.

²⁵ K. Radwański, *Kraków...*, s. 114.

²⁶ Tenże, *Prace badawcze Muzeum Archeologicznego prowadzone na terenie Krakowa w 1966 i 1967 r.*, „Materiały Archeologiczne” t. X, 1969, s. 255-256; tenże, *Kraków...*, s. 115-128; T. Radwańska, *Umocnienia Okołu w Krakowie*, „Materiały Archeologiczne” t. XII, 1971, s. 15 n.; A. Żaki, *Badania nad przedlokacyjnym Krakowem w latach 1965-1969 (seria XIII i XIV)*, „Sprawozdania Archeologiczne” t. 24, 1972, s. 248; E. Zaitz, *Badania*

niewiele słabiej również po zachodniej²⁷, gdzie nie uchwycono jak dotąd fazy wcześniejszej. Wał składał się z konstrukcji drewnianej, wkopanej nieco poniżej poziomu podstawy nasypu. Konstrukcja ta składała się z belek o długości od około 3 do 6 m ułożonych jedna na drugiej, prostopadle do linii wału. Tworzyły one rodzaj jednokierunkowego rusztu. Dodatkowym elementem konstrukcyjnym wnętrza wału były kamienie, które wraz z drewnianym rusztem przysypano gliną. Według koncepcji T. Radwańskiej był to trzon wału osiągający szerokość około 10 m, na którym posadowiono konstrukcję drewnianą, prawdopodobnie w postaci skrzyżń wypełnionych ziemią²⁸. Według innej interpretacji autorstwa J. Poleskiego wał o konstrukcji skrzyniowej na całej wysokości był jednorodny²⁹.

Północna linia fortyfikacji flankowana została przez wspomnianą wyżej fosę. Najprawdopodobniej nie zalegała w niej woda. Posiadała znaczną szerokość, dochodzącą do ponad 18 m i głębokość 3,5-4 m³⁰, a zdaniem M. Swaryczewskiej wkopanej w grunt jeszcze metr głębiej³¹. Mogła ona zatem być nieco płytsza od domniemanej fosy, którą uchwycono wzdłuż wschodnich wałów od strony zewnętrznej³².

Wał Okołu z pewnością wielokrotnie remontowano i przebudowywano. Musiał on przetrwać aż do 2. poł. XIII w., kiedy uległ zniszczeniu przez pożar. Jego destrukty stwierdzono na wtórnym złożu w kilku wykopach, głównie we wschodniej części stanowiska³³.

Rozplanowanie przestrzeni wewnętrznej

1. Wawel

Obwodowe fortyfikacje grodu wawelskiego wyznaczyły ponad 4 hektarową przestrzeń majdanu o niejednorodnej topografii. Najbardziej reprezentatywną i najwyższą częścią był rejon północno-wschodni. W tym miejscu odnotowujemy najliczniejszą grupę wczesnośredniowiecznych świeckich i sakralnych budowli murowanych. Południowo-zachodnia, zachodnia oraz południowa część wzgórze posiadała natomiast inny charakter. Rozciągała się tu przede wszystkim drewniana zabudowa o charakterze mieszkalnym i gospodarczym. Jej relikty rozpoznano na sporym odcinku w wykopach rozlokowanych na terenie na północ od Baszty Szlacheckiej po Basztę Sandomierską, wzdłuż istniejącej wówczas południowej linii

archeologiczne w południowej części Plant przy ul. Waryńskiego w Krakowie (południowo-wschodnia krawędź Okołu), „Materiały Archeologiczne” t. XVI, 1976, s. 80-86.

²⁷ A. Żaki, S. Kozieł, *Sprawozdanie z badań nad przedlokacyjnym Krakowem w 1957 roku*, „Sprawozdania Archeologiczne” t. 15, 1963, s. 332; A. Żaki, S. Kozieł, J. Niżnik, *Badania nad przedlokacyjnym Krakowem w latach 1958-1961*, „Sprawozdania Archeologiczne” t. 15, 1963, s. 337; K. Radwański, *Sprawozdanie z badań nad przedlokacyjnym Krakowem w 1963 r.*, „Materiały Archeologiczne” t. VI, 1965, s. 212.

²⁸ T. Radwańska, dz. cyt., s. 23-24.

²⁹ J. Poleski, dz. cyt., s. 395.

³⁰ K. Radwański, *Kraków...*, s. 112-114.

³¹ M. Swaryczewska, *Plac Wiosny Ludów (dawniej Wszystkich Świętych) i Plac Dominikański. Studium historyczne*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury” t. 23, 1989/90, s. 17-27.

³² K. Radwański, *Prace...*, s. 256.

³³ Tenże, *Kraków...*, s. 115-127.

fortyfikacyjnej. Zidentyfikowano tam fragmenty sześciu naziemnych chat o konstrukcji zrębowej. Dobrze zachowały się najniższe belki ścian tych obiektów oraz, w jednym przypadku, dranice, którymi wyłożono podłogę chaty. Zalegały one w kilku warstwach datowanych od XI do 1. poł. XIII w.³⁴ Ciekawym obiektem było cembrowane cienkimi dranicami palenisko z kamieniami o kształcie czworokątnym, interpretowane jako pozostałości łaźni. W toku badań uchwycono także fragment plecionkowego płotka i ślady biegnących rzędem słupków³⁵, które również mogły niegdyś tworzyć lekki płot. Zdaniem A. Żakiego zabudowa o podobnym charakterze rozciągała się dalej w kierunku południowo-zachodnim wzdłuż wałów, a także w rejonie centrum grodu³⁶, co potwierdziły wykopaliska w kolejnych latach (fot. 1).

Dalsze ślady obiektów drewnianych uchwycono także przy zachodniej części wzgórza, na wschód od domniemanej wieży obronnej³⁷. Brak jednak szczegółów dotyczących zachowanych elementów. Najprawdopodobniej przetrwały jedynie przyciesie ze ścian zrębowych lub dranice podłogi. Materiał osadniczy w tym rejonie uzupełniają fragmenty palenisk. Osadnictwo kontynuowało się w ciągu kolejnych faz użytkowania, czego wyrazem są młodsze warstwy z pozostałościami tzw. obiektu 3, czyli naziemnej, drewnianej chaty z paleniskiem, której podłogę wyłożono dranicami³⁸. Według J. Firleta obiekt funkcjonował w 1. poł. XI w.³⁹ W świetle badań dendrochronologicznych reliktyw wału, datę tę należałoby jednak odmłodzić i przesunąć przynajmniej do poł. XI w.

Świadectwa zasiedlenia i użytkowania terenu grodu uchwycono również w niedalekiej odległości na południe od wyżej opisanych obiektów. W wykopie zlokalizowanym na zachód od dawnego szpitala polowego, na warstwy pożarowe z destruktu wału nachodziły ślady paleniska, którego pozostałością było skupisko kamieni o średnicy około 85 cm, pokryte warstwą przepalonego piasku, polepy i węgli drzewnych⁴⁰. Zachowany materiał i jego relacja stratygraficzna względem umocnień grodu, świadczą o wkroczeniu osadnictwa na linię dawnych fortyfikacji.

Materiał osadniczy uzupełniają kolejne pomocnicze i gospodarcze obiekty, jak odnalezione pod obecną zakrytą katedralną palenisko wyłożone drobnymi kamieniami, na których spoczywała warstwa rybich łusek (wędzarnia?), palenisko z warstwą zaprawy wapienno-piaskowej, ograniczone drewnianą ścianą⁴¹ (wapiennik?), ślady pieca do wypału gipsu?, który poprzedzał wzniesienie rotundy „B”⁴², czy ślady palenisk, poziomy bruków kamiennych i resztki nieokreślonych kon-

³⁴ A. Żaki, *Sprawozdanie z prac...*, s. 99; tenże, *Piąte...*, s. 144; J. Poleski, dz. cyt., s. 396; A. Kukliński, *Stan badań...*, s. 308.

³⁵ A. Żaki, *Piąte...*, s. 139, 144.

³⁶ Tenże, *Sprawozdanie z prac...*, s. 99.

³⁷ J. Firlet, Z. Pianowski, *Nowo odkryty kościół romański na Wawelu*, „Sprawozdania Archeologiczne” t. 31, s. 231.

³⁸ J. Firlet, dz. cyt., s. 72.

³⁹ Tamże, s. 72.

⁴⁰ A. Kukliński, *Pierwsze...*, s. 243.

⁴¹ J. Firlet, Z. Pianowski, *Sprawozdanie z badań w podziemiach Katedry Wawelskiej 1981-1983 r. Odkrycie kościoła przedromańskiego*, „Sprawozdania Archeologiczne” t. 37, 1985, s. 170, 172.

⁴² A. Żaki, *Badania...*, s. 249.

Fot. 1. Kraków – Wawel. Wykopalka prowadzone w 1969 roku w centralnej części wzgórza (fot. A.Wierzba).

strukcji drewnianych, zalegających w warstwach przed północną elewacją pałacu królewskiego⁴³. Dalsze ślady po naziemnych chatkach?, uchwycono na południowy zachód od reliktyw kościoła św. Michała⁴⁴.

⁴³ J. Firlet, Z. Pianowski, *Badania weryfikacyjne przez północną elewacją pałacu królewskiego na Wawelu w 1985 r. Problem wczesnośredniowiecznej rezydencji książęcej*, „Sprawozdania Archeologiczne” t. 39, 1987, s. 253.

⁴⁴ Z. Pianowski, *Z dziejów...*, s. 34.

Zabudowa drewniana na wzgórzu grodowym i podgrodziu, z racji nietrwałości materiału, zachowała się jedynie fragmentarycznie. Wewnątrz grodu były to przede wszystkim obiekty naziemne o charakterze mieszkalnym i gospodarczym, wykonane w konstrukcji zrębowej. Wawel jednak przez setki lat zachował obiekty o znacznie większej randze. Znajdował się tu zespół pałacowo-sakralny, kościół katedralny, inne mniejsze świątynie, dwór biskupi, wieże obronne, mogła funkcjonować szkoła i biblioteka katedralna, pomieszczenia dla duchowieństwa, a także skarbiec oraz archiwum. Część z tych obiektów przypuszczalnie wykonano z drewna i innych materiałów, np. archiwum, bądź zabudowę przeznaczoną dla duchownych. Najważniejsze wczesnośredniowieczne budowle, zarówno sakralne jak i świeckie, wzniesiono jednak z kamienia w stylu przedromańskim i romańskim.

Bardzo obszerna literatura dotycząca wczesnośredniowiecznej kamiennej zabudowy Krakowa zwalnia nas z obowiązku przytaczania szczegółowych wyników badań architektów, archeologów, historyków sztuki i historyków, lecz czytelność i charakter pracy nakazuje krótkie ich omówienie (wraz z podaniem lokalizacji obiektów i ważniejszej bibliografii). Zabudowa tego charakteru była wszakże jednym z najważniejszych elementów rozplanowania przestrzeni wewnątrzgrodowej. Nie zmienia to niestety faktu, iż problematyka wczesnej architektury murowanej Krakowa jest zawiła i skomplikowana, a możliwości interpretacyjne badaczy często ograniczone szczegółowym charakterem źródeł.

Na obecnym etapie badań zinterpretowano relikty co najmniej 10-ciu przedromańskich i być może 12-tu romańskich obiektów (ryc. 1). Tworzyły one zespół katedralny i pałacowo-sakralnej zabudowy, którą dopełniały mniejsze świątynie oraz obiekty o przeznaczeniu militarnym⁴⁵.

Zespół katedralny, zlokalizowany w północnej części wzgórza, składał się z przedromańskiej świątyni (tzw. chrobrowskiej) (ryc. 1.13), stojącej w miejscu późniejszej katedry romańskiej (tzw. hermanowskiej)⁴⁶. Po wschodniej stronie katedry przedromańskiej, w niedalekiej odległości od niej, znajdował się budynek mieszkalny?, być może przeznaczony dla duchowieństwa⁴⁷ (ryc. 1.21). Obiekty te uzupełniała jednoabsydowa rotunda⁴⁸ (ryc. 1.5), część budynku z przyporą po wschodniej stronie tzw. Wikarówki (ryc. 1.20), który mógł być jednym z elementów zabudowy

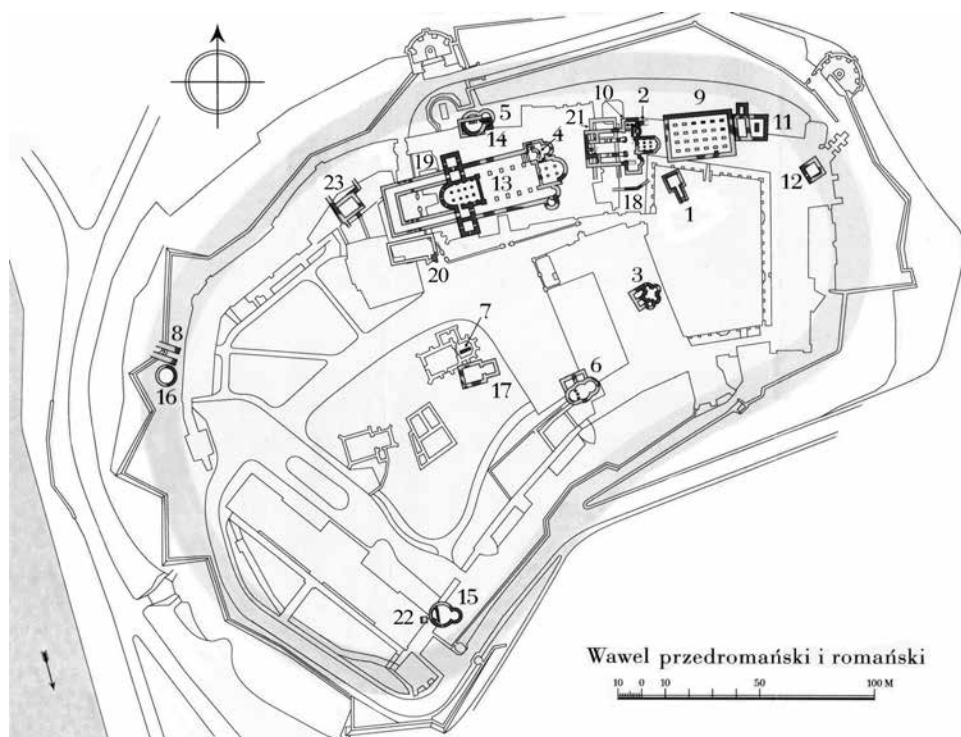
⁴⁵ Por. m.in. M. Bober, *Architektura Przedromańska i Romańska w Krakowie. Badania i Interpretacje*, Rzeszów 2008; T. Rodzińska-Chorąży, *Zespoły rezydencjonalne i kościoły centralne na ziemiach polskich do połowy XII wieku*, Kraków 2009; D. A. Sikorski, *Wczesnopiastowska architektura sakralna (jako źródło historyczne do dziejów Kościoła w Polsce)*, Poznań 2012, s. 71-97.

⁴⁶ A. Szyszko-Bohusz, *Z historii romańskiego Wawelu*, „Rocznik Krakowski” t. 19, 1923; J. Firlet, Z. Piąnowski, *Sprawozdanie z badań...*; tychże, *Z badań archeologicznych na Wawelu w roku 1988*, „Sprawozdania Archeologiczne” t. 42, 1990, s. 312, 315; tychże, *Początki katedry krakowskiej w świetle badań archeologicznych do roku 1995*, [w:] *Katedra krakowska w średniowieczu*, red. J. Daranowska-Łukaszevska, K. Kuczman, Kraków 1996; tychże, *Kraków - Wawel. Badania archeologiczno-architektoniczne pałacu królewskiego oraz katedry w latach 1995-1998*, [w:] *Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie zjazdu gnieźnieńskiego*, red. A. Buko, Z. Świechowski. Warszawa 2000, s. 280-281; tychże, *Z rozważań nad planem najstarszej katedry krakowskiej*, [w:] *Lapides viventes. Zaginiony Kraków wieków średnich*, red. J. Gadomski, Kraków 2005.

⁴⁷ Tychże, *Wawel...*, s. 55.

⁴⁸ Tychże, *Badania...*, s. 160-161; tychże, *Z badań...*, s. 316.

kurii biskupiej towarzyszącej katedrze⁴⁹ oraz fragment absydy w kryptach pod wschodnią częścią katedry⁵⁰ (ryc. 1.4).

Ryc. 1. Przedromańska i romańska zabudowa Wawelu: 1. przedromańska budowla „czworokątna”; 2. fr. przedromańskiej kaplicy krzyżowej?; 3. przedromańska rotunda św. św. Feliksa i Adaukta (rotunda „A”); 4. przedromański fr. absydy; 5. przedromańska rotunda jednoabsydowa; 6. przedromańska rotunda „B”; 7. fr. muru przed- lub wczesnoromańskiego w prezbiterium kościoła św. Michała; 8. domniemanej bramy; 9. romańska sala 24 kolumn; 10. romańska bazylika św. Gereona; 11. romański aneks po wschodniej stronie sali o 24 słupach; 12. romańska wieża obronna, tzw. stołp; 13. fr. katedry przedromańskiej tzw. chrobrowskiej; 14. romańska kaplica z prostokątnym prezbiterium; 15. romańska rotunda; 16. domniemana romańska wieża obronna; 17. fr. romańskiego kościoła św. Michała; 18. romański mur cmentarny; 19. fr. katedry romańskiej tzw. Hermanowskiej; 20. część budynku przedromańskiego po wschodniej stronie Wikarówki; 21. fr. budynku mieszkalnego? na dziedzińcu Batorego; 22. narożnik południowo-wschodni budynku; 23. romański obiekt rezydencjonalny w rejonie Muzeum Katedralnego (za J.Firlet, Z. Pianowski 2009, ryc. 1; M. Bober 2008, ryc. 1, 14, uzup. T. Sajecki).

⁴⁹ Tychże, *Wawel...*, s. 55; tychże, *Z najnowszych badań zespołu katedralnego w Krakowie*, [w:] *I Forum Architecturae Poloniae Medievalis*, red. K. Stala, Kraków 2007, s. 43-44; tychże, *Nowe odkrycia i interpretacje architektury przedromańskiej i romańskiej na Wawelu*, [w:] *Architektura romańska w Polsce. Nowe odkrycia i interpretacje. Materiały z sesji naukowej w Muzeum Początków Państwa Polskiego, Gniezno, 9-11 kwietnia 2008 roku*, red. T. Janiak. Gniezno 2009, s. 260-262.

⁵⁰ Tychże, *Wawel...*, s. 55; tychże, *Nowe...*, s. 260-262.

Prawdopodobne relikty katedry chrobrowskiej zachowały się *in situ* jedynie fragmentarycznie w postaci wycinków północnej i wschodniej ściany, natomiast część kamieni z budowli wykorzystano wtórnie, wznosząc późniejszą budowlę romańską (tzw. hermanowską). Katedrę przedromańską zaczęto budować zapewne zaraz po 1000 roku⁵¹. Natomiast z jednoabsydowej rotundy odnaleziono fragmenty kolistej nawy z absydą od strony wschodniej. Zewnętrzna średnica nawy obiektu wynosiła około 9,5 m, a całkowita długość, wraz z absydą, osiągała około 11 m. W odkrytej partii naziemnej mur wykonano w technice *opus emplectum*. We wnętrzu budowli znaleziono zagłębienie interpretowane jako basen chrzcielny⁵². Fakt ten zdaje się sugerować, iż obiekt mógł być osobnym baptysterium przy kościele katedralnym.

W pewnym oddaleniu na wschód od zespołu katedralnego rozwijały się zabudowania pałacowo-sakralne. Głównym, najbardziej reprezentacyjnym założeniem musiał tu być pałac władcy, czyli palatium. Nie udało się go jednak do tej pory zlokalizować. Wedle jednej z koncepcji palatium funkcjonowało na zachód od dziedzińca arkadowego w centralnej części wzgórza. Miało ono być sprzężone od północnego wschodu z czteroabsydową rotundą św. św. Feliksa i Adaukta⁵³ (ryc. 1.3). Według Z. Pianowskiego palatium znajdowało się jednak bardziej na północ, na kulminacji wzgórza, w miejscu gdzie odsłonięto budowlę czworokątną z korytarzem⁵⁴ (ryc. 1.1). Samo palatium nie przetrwało z racji późniejszych intensywnych akcji budowlanych w tym rejonie. Wolnostojącemu budynkowi pałacowemu, zdaniem Z. Pianowskiego, towarzyszyła kaplica, przypuszczalnie na planie krzyża (ryc. 1.2). Jej fragmenty odkryto przy północno-wschodniej krawędzi romańskiej bazyliki św. Gereona⁵⁵.

Czteroabsydowa, niewielka rotunda św. św. Feliksa i Adaukta⁵⁶ (dawniej w literaturze określana jako rotunda NPM) odkryta została w rejonie Kuchni Królewskich. Obiekt ten funkcjonował od początku XI w. i istniał w przeciągu całego wieku XII. Mury rotundy wykonano z płytowego piaskowca, ułożonego warstwowo

⁵¹ D. A. Sikorski, *Wczesnopiastowska...*, s. 76.

⁵² Nie można wszak wykluczyć, iż był to schowek na relikwie i inne przedmioty używane podczas celebracji Eucharystii (D. A. Sikorski, *Kościół w Polsce za Mieszka I i Bolesława Chrobrego*, Poznań 2011, s. 126 n.; tenże, *Wczesnopiastowska...*, s. 77).

⁵³ K. Żurowska, *Rotunda wawelska. Studium nad centralną architekturą epoki wczesnośredniowiecznej*, „Studia do dziejów Wawelu” t. 3, 1968, s. 93-94.

⁵⁴ Z. Pianowski, *Sedes regni principales. Wawel i inne rezydencje piastowskie do połowy XIII wieku na tle europejskim*, Kraków 1997, s. 9-13.

⁵⁵ J. Firlet, Z. Pianowski, *Badania ratownicze na Dziedzińcu Batorego na Wawelu w roku 1983. Problem zachodniej części bazyliki tzw. św. Gereona*, „Sprawozdania Archeologiczne” t. 39, 1987, s. 246-247; tychże, *Wyniki badań archeologicznych w rejonie katedry i pałacu królewskiego na Wawelu (1981-1994)*, „Acta Archaeologica Waweliana” t. II, 1998, s. 111; J. Bromowicz, J. Magiera, *Kamień wczesnośredniowiecznych budowli na Wawelu*, „Acta Archaeologica Waweliana” t. IV, 2009, s. 10.

⁵⁶ K. Żurowska, *Rotunda...*, s. 93-94; S. Kozieł, *Badania archeologiczne w Krakowie na Wawelu w latach 1970-1976*, „Sprawozdania Archeologiczne” t. 30, 1978, s. 222; T. Węclawowicz, *Rekonstrukcja rotundy wawelskiej Najświętszej Panny Marii. Aneks*, [w:] *Studia nad architekturą wczesnopiastowską*, red. K. Żurowska, Kraków 1983; K. Stala, *Tetrakonchos NMP (św. św. Feliksa i Adaukta) na Wawelu jako przykład dziedzictwa antycznego w architekturze wczesnośredniowiecznej. Problemy interpretacyjne*, „Wiadomości Konserwatorskie” t. 21, 2007.

na zaprawie wapiennej w technice *opus incertum*. Okrągła nawa główna posiadała średnicę 4,8 m, a przylegające do niej cztery absydy miały jednakową średnicę 2,8 m. Od strony południowej ulokowano piątą absydę, połączoną z wnętrzem otworem przejściowym o półkolistym przesklepieniu. Od zachodu natomiast przylegały do rotundy dwa mury, które mogły być pozostałością przykościelnego aneksu na planie prostokąta. W jego wnętrzu odkryto grób dorosłego człowieka, pochowanego ze złotym pierścieniem na palcu. Zdaniem A. Żakiego fakt ten przemawia za uznaniem pomieszczenia za pozostałość mauzoleum związanego z rotundą⁵⁷, a nie za ewentualne reliktu palatium.

Równie dawną metrykę co rotunda św. św. Feliksa i Adaukta wydaje się mieć wzmiankowana już budowla czworokątna z korytarzem (ryc. 1.1). Trudna jest ona dziś do zrekonstruowania. Położona była w najwyższej części wzgórza wawelskiego, w pobliżu północno-zachodniego narożnika obecnego dziedzińca arkadowego. Dzięki zakrojonym na szerszą skalę badaniom północnego rejonu dziedzińca, ujawniono niemal cały zarys budowli, wzniesionej z płyt z piaskowca, spojonych zaprawą gipsową. Obiekt składał się z dwóch zasadniczych elementów, tj. niemal kwadratowego pomieszczenia o długości boków powyżej 5 m oraz przylegającego do niego od południowego wschodu korytarzyka o długości około 6 m. Główne pomieszczenie zalegało bezpośrednio na skale, wkuwane w jej powierzchnię na około 1 m, natomiast korytarz o szerokości 125-145 cm wyłobiono niewielkim skłonem ku poziomowi otoczenia⁵⁸. Konstrukcja mogła wchodzić w skład zabudowań pałacowych i pełnić, przynajmniej w pewnym okresie, funkcję mennicy⁵⁹ lub np. piwnicy książęcego spichrza⁶⁰.

Wczesnośredniowieczna zabudowa kamienna Wawelu, poza opisanymi wyżej biskupimi i możnowładczymi zespołami architektury przedromańskiej, składała się z innych, mniejszych świątyń. Jednym z takich obiektów jest tzw. rotunda „B” (ryc. 1.6) zlokalizowana na południowy zachód od rotundy św. św. Feliksa i Adaukta⁶¹. Do naszych czasów zachowały się jedynie niewielkie wycinki partii fundamentowych świątyni wykonanych techniką *opus emplectum*. Rotunda od początku uzyskała kształt dwuabsydowy. Średnica obiektu wynosiła około 5,5 m. Od

⁵⁷ A. Żaki, *Archeologia...*, s. 139, 144.

⁵⁸ Tenże, *Nowo odkryte ruiny budowli przedromańskiej na Wawelu*, „Studia do dziejów Wawelu” t. I, 1955, s. 76-77.

⁵⁹ Józefa Natkaniec-Frasiowa sugeruje, iż z warsztatem mennicznym można łączyć znalezisko ośmiu denarów zbitych w słupek, wycieki srebra, grudki metalu ze śladami topienia oraz tygielki i formy odlewnicze do metali, odkryte w okolicy kościoła św. Michała (J. Natkaniec-Frasiowa, *Zabytki numizmatyczne i ślady mennictwa na wzgórzu wawelskim*, „Acta Archaeologia Waweliana” t. III, 2006, s. 124). Mennica na Wawelu musiała funkcjonować co najmniej od 2. poł. XI w., kiedy Kraków stał się głównym ośrodkiem państwa Bolesława Śmiałego (S. Suchodolski, *Najdawniejsze mennice polskie*, [w:] *Civitates Principales. Wybrane ośrodki władzy w Polsce wczesnośredniowiecznej. Katalog wystawy*, red. T. Janiak, D. Stryniak, Gniezno 1998, s. 13).

⁶⁰ Z. Pianowski, *Sedes...*, s. 13.

⁶¹ A. Żaki, *Trzecia budowla przedromańska na Wawelu*, „Z Otchłani Wieków” r. 34, z. 4, 1968; S. Kozieł, *Badania...*, s. 222-227; S. Kozieł, M. Fraś, *Stratygrafia kulturowa w rejonie przedromańskiego kościoła B na Wawelu*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979; Z. Pianowski, *Z dziejów...*, s. 61-65; tenże, *Some...*, s. 274; J. Firlet, Z. Pianowski, *Nowe...*, s. 265-268; D. A. Sikorski, *Wczesnopiastowska...*, s. 83-86.

północy dołączono do niego czworokątny aneks, a w zachodniej absydzie wzniesiono emporę, pod którą wmurowano grobowiec z pochówkiem kobiety. Fragmentaryczność zachowania świątyni nie pozwala jednak w sposób jednoznaczny określić funkcji jaką pełniła ona w systemie przedromańskiej zabudowy Wawelu. Odnaleziony grobowiec sugeruje, iż było to mauzoleum. Jednakże uchwycone w pobliżu ślady przykościelnego cmentarza, składającego się z czternastu pochówków⁶², zdają się nobilitować go do funkcji kościoła grodowego, służącego szerszemu gronu mieszkańców.

Długą listę przedromańskiej zabudowy grodu na Wawelu uzupełnia narożnik budowli odnalezionej na północ od Baszty Złodziejskiej⁶³ (ryc. 1.8). Zdaniem S. Kozieła relikty zagadkowej budowli mogły być pozostałościami wolnostojącej świątyni⁶⁴. Ostatnio pojawiły się jednak domysły, iż były to fragmenty przedromańskiej, murowanej bramy, otwierającej Wawel na trakt przy Wiśle⁶⁵. Pewne jest, iż budowlę wzniesiono na destrukcjach drewniano-ziemno-kamiennego wału, a zatem już w 1. ćw. XI w.

Z czasem, w końcu XI i pocz. XII w. katedra chrobrowska została zastąpiona przez romańską katedrę tzw. hermanowską⁶⁶ (ryc. 1.19), a jednoabsydowa rotunda jednonawowym kościołem romańskim⁶⁷ (ryc. 1.14).

Katedra romańska była trójnawową bazyliką o długości około 50 m, z emporami ponad nawami bocznymi. Od wschodu zamknięta została półokrągłymi absydami, pod którymi mieściły się krypty. Do czasów obecnych przetrwała krypta św. Leonarda, kryjąca grobowiec biskupa Maurusa⁶⁸. Od zachodu świątynię flankowały zaś dwie kwadratowe wieże. Najnowsze prace ujawniły także obecność atrium o szerokości równej głównej bryle katedry i długości około 30 m. Jego świadectwami były fragmenty murów galerii północnej i południowej. Atrium wyznaczało prostokątny dziedziniec, obejmując zachodnią absydę katedry, dzięki czemu całkowita długość takiej budowli osiągnęła około 80 m⁶⁹. Natomiast z jednonawowego kościoła romańskiego na północ od katedry rozpoznano jedynie fundamenty wschodniej, prezbiterialnej części świątyni. Mury wykonano z łamanego wapienia. Prezbite-

⁶² A. Żaki, *Badania...*, s. 247-249.

⁶³ Tenże, *Archeologia...*, s. 61, 147, 157; Z. Pianowski, *Z dziejów...*, s. 66-67.

⁶⁴ S. Kozieł, *Zagadkowy kościół B na tle innych przedromańskich budowli wawelskich*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” t. 18, 1973, s. 120.

⁶⁵ J. Firlet, Z. Pianowski, *Nowe...*, s. 268-274.

⁶⁶ M.in. T. Wojciechowski, *Kościół katedralny w Krakowie*, Kraków 1900, s. 189-207; K. Żurowska, *Geneza zachodniej części tak zwanej drugiej katedry wawelskiej*, „Zeszyty Naukowe UJ. Prace z Historii Sztuki” z. 10, 1972; B. Przybyszewski, *Romańskie kościoły pielgrzymkowe*, Kraków 1979, s. 170-175; J. Pietrusiński, *Krakowska katedra romańska fundacji króla Bolesława II Szczodrego*, [w:] *Katedra krakowska w średniowieczu: Materiały Sesji Oddziału Krakowskiego Stowarzyszenia Historyków Sztuki*, red. J. Daranowska-Łukaszewska, K. Kuczman, Kraków 1996; por. T. Węclawowicz, *Podwójna katedra na Wawelu?*, [w:] *Lapides viventes. Zaginiony Kraków wieków średnich*, red. J. Gadomski, Kraków 2005; J. Firlet, Z. Pianowski, *Nowe...*, s. 253-260.

⁶⁷ Tychże, *Odkrycie dwu wczesnośredniowiecznych kościołów w rejonie tzw. bastionu Władysława IV na Wawelu*, „Sprawozdania Archeologiczne” t. 37, 1985, s. 163.

⁶⁸ I. Płuska, *Konserwacja romańskiej krypty św. Leonarda pod katedrą wawelską*, „Czasopismo Techniczne. Budownictwo” r. 106, z. 2-B, 2009.

⁶⁹ J. Firlet, Z. Pianowski, *Nowe...*, s. 253-260.

rium prawdopodobnie miało wymiary 2,5 x 3 m. Autorzy badań szacunkowo obliczyli wielkość nawy na 5,5 x 8,5 m. Świątynia, zlokalizowana na podobnej osi jak wcześniejsza rotunda, mogła posiadać długość około 14 m.

Na miejscu przedromańskich budowli stojących na dziedzińcu Batorego i w jego najbliższej okolicy wzniesiono kościół bazylikowy św. Gereona (ryc. 1.10) (u schyłku XIII w. uzyskał wezwanie św. Marii Egipcjanki)⁷⁰. Kościół otrzymał formę trójnawową z transeptem, kryptą wschodnią i trzema absydami od wschodu. Kamienne mury, licowane ciosanym piaskowcem, wykonane zostały w technice *opus emplectum*. W toku badań udało się uchwycić większy zarys apsydy północnej i fragmentarycznie absydę południową, transept, ściany części prezbiterialnej oraz wycinki ścian nawowych. Transept posiadał rozpiętość 23 m i szerokość 7 m. Wraz z częścią nawową i prezbiterialną kościół osiągnął długość około 30 m.

Wokół budowli funkcjonował przykościelny cmentarz. Badania terenowe ujawniły kilkanaście szkieletów zalegających po północno-wschodniej i południowej stronie świątyni, natomiast około 8 metrów na południe od południowego zamknięcia transeptu znaleziono relikty muru, biegnącego równoleżnikowo, który zapewne okalał cmentarz (ryc. 1.18).

Nadal w okresie romańskim egzystowała rotunda św. św. Feliksa i Adaukta oraz na południe od niej rotunda „B”, natomiast na północ od dziedzińca arkadowego powstała w poł. XI w. tzw. sala o 24 słupach (ryc. 2.9), oraz dobudowany z czasem do niej od wschodu aneks⁷¹ (ryc. 1.11).

Sala o 24 słupach była dolnym pomieszczeniem palatium, prawdopodobnie o charakterze magazynowym. Odslonięto w dużej mierze relikty partii fundamentowych ściany północnej, a fragmentarycznie też wschodniej, południowej i zachodniej. Obiekt posiadał bryłę prostokątną o wymiarach 28,5 x 19,5 m, a mury łączyły w sobie wątki *opus emplectum* i *opus spicatum*. Lepiej poznana partia północna nie pozwoliła stwierdzić czy wewnątrz podzielono ścianami działowymi. W trakcie nowszych badań zadokumentowano jednak niewielki fragment ściany południowej ze szczątkiem muru poprzecznego biegnącego w kierunku północnym⁷². W przestrzeni wewnętrznej obiektu wykazano natomiast obecność osobnych, nieregularnych murów fundamentowych, rozmieszczonych w równych odstępach. Mogły one być podwalinami przypuszczalnie 24 drewnianych słupów, na których spoczywał strop sali. Do jej wschodniej ściany dobudowano obiekt na rzucie trapezu z kwadratową wieżą lub aneksem w ścianie północnej. Zasadnicza część tego zabytku mogła pełnić funkcję niewielkiej prywatnej kaplicy przyległej od zachodu do palatium.

Z końcem XI w. na południu wzgórze powstała romańska rotunda (ryc. 1.15) o średnicy 8 m i budynek na planie prostokąta (ryc. 1.22) o niemożliwych do określe-

⁷⁰ A. Szyszko-Bohusz, *Z historii...*, s. 1-6, 8-15, 20-23; Z. Pianowski, *Z dziejów...*, s. 72-79; J. Firlet, Z. Pianowski, *Badania ratownicze...*, s. 245-247; tychże, *Badania archeologiczne w rejonie pałacu królewskiego na Wawelu w 1986 r.*, „Sprawozdania Archeologiczne” t. 40, 1988, s. 293; tychże, *Z badań...*, s. 309-312.

⁷¹ A. Szyszko-Bohusz, *Z historii...*, s. 6-8, 12; J. Firlet, Z. Pianowski, *Badania...*, s. 254-255; tychże, *Badania archeologiczne...*, s. 293-295; tychże, *Kraków...*, s. 275-276.

⁷² Por. K. Stala, *Fenomen „sali o 24 słupach”*. Reinterpretacja relikwów romańskiego palatium na Wzgórzu Wawelskim, „Wiadomości Konserwatorskie” nr 33, 2013, s. 35-36.

nia wymiarach⁷³. Z funkcjonowaniem zespołu związane było przylegające od strony północno-wschodniej cmentarzysko. Z rotundy zachował się fundamentowy, półkolisty układ murów absydy, dołączonej od wschodu do okrągłej bryły świątyni i większe wycinki murów samej bryły. Natomiast z prostokątnego budynku wzniesionego na zachód od kościoła przetrwał jedynie narożnik południowo-wschodni. Istotnym odkryciem było odsłonięcie po zachodniej stronie wnętrza rotundy fundamentów dwóch filarów przyściennych oraz fundamentu przebiegającego po osi północ-południe, które należały zapewne do empyry.

W podobnym czasie, na zachodzie wzgórza, przy budowli przedromańskiej, postawiono obiekt z domnianą, półkolistą absydą od wschodu (ryc. 1.16), z której zachowała się jedynie fundamentowa i naziemna część muru wschodniego o półkolistym przebiegu i cechach architektury romańskiej (wątek *opus emplectum*)⁷⁴. Ze względu na dużą średnicę owej absydy, sięgającej około 6 m, budowlę rekonstruowano także jako rotundę bezapsydową⁷⁵, bądź ostatnio, wieżę o charakterze obronnym⁷⁶. Fragmentaryczność odkrycia uniemożliwiła niestety dokładne oszacowanie wyglądu i rozmiarów obiektu, jednak najbliższa topografia wzgórza pozwala zamknąć obiekt od strony zachodniej maksymalnie na 12-tym metrze. Budynek ten, oraz obiekty w południowej części wzgórza, przestał funkcjonować w ciągu 1. poł. XIII w., kiedy na jego miejscu posadowiono ceglany, gotycki mur fortyfikacyjny.

Rozpoznaną archeologicznie romańską zabudowę uzupełniają relikty XI-wiecznego kościoła św. Michała⁷⁷ (ryc. 1.17) w centralnej części majdanu, z odkrytym na północ od niego fragmentem muru cmentarnego⁷⁸, lub partii fundamentowej wcześniejszego kościoła (ryc. 1.7), ujawnione niedawno pozostałości obiektu w rejonie Muzeum Katedralnego⁷⁹ (ryc. 1.23) oraz wieża obronna, tzw. stołp⁸⁰ (ryc. 2.12) na wschodzie.

Śladami kościoła św. Michała są widoczne do dzisiaj odcinki murów trzech ścian prostokątnej nawy, które wzniesiono z dużych ciosów piaskowca (fot. 2). Świątynię, wedle konwencji kształtowania form obiektów sakralnych, zamknięto od wschodu kwadratowym, bądź absydalnym prezbiterium.

Obiekt w okolicy Muzeum Katedralnego jest jak na razie najmłodszym uzupełnieniem listy wawelskich budynków z czasów wczesnego średniowiecza. W latach 1988 i 2007-2008 dokopano się w tym rejonie do negatywów po ścianach oraz fragmentów murów fundamentowych z łamanego wapienia, których korona nawiązywała do wątku *opus spicatum*. Wspomniane relikty należą przypuszczalnie

⁷³ M. Szewczyk, W. Szmukier, *Na Wawelu – budowla dwunasta i trzynasta*, „Z Otchłani Wieków” r. 45, z. 1, 1979, s. 64-66; Z. Pianowski, *Z dziejów...*, s. 99-102; A. Kukliński, *Stan badań...*, s. 313-314.

⁷⁴ J. Firlet, Z. Pianowski, *Nowo...*, s. 225, 228-230.

⁷⁵ Z. Pianowski, *Z dziejów...*, s. 96.

⁷⁶ J. Firlet, Z. Pianowski, *Nowe...*, s. 272.

⁷⁷ Z. Pianowski, *Z dziejów...*, s. 99.

⁷⁸ A. Żaki, *Początki Krakowa*, Kraków 1965, s. 87.

⁷⁹ J. Firlet, Z. Pianowski, *Nowe...*, s. 262-265.

⁸⁰ A. Szyszko-Bohusz, *Wawel średniowieczny*, „Rocznik Krakowski” t. 23, 1932, s. 22-24; Z. Pianowski, *Wawel...*, s. 39-42.

do obiektu składającego się z trzech pomieszczeń o trudnych do określenia wymiarach. Według J. Firleta i Z. Pianowskiego budowla mogła posiadać jakąś funkcję związaną z działalnością katedry (monasterium kanoników katedry krakowskiej)⁸¹.

Geneza ostatniego z interesujących nas budynków kamiennych, czyli tzw. stołpu, sięga natomiast początków XII w. Wówczas, w niedalekiej odległości od skłonu wzgórza ku podgrodziu, powstała kwadratowa w planie romańska wieża. Zachowała się z niej ściana zachodnia, pośrodku której wykonano otwór strzelnicy, skierowanej do wnętrza grodu. Dzięki odkryciu fragmentów murów (nawiązujących częściowo do wątku *opus spicatum* w partii fundamentowej, a w partii naziemnej do *opus emplectum*) udało się określić wymiary przestrzeni wewnętrznej obiektu na 5 x 5 m. Długość zewnętrznych ścian wynosiła 8 m⁸². Horyzont obserwacyjny z wieży obejmował nie tylko majdan grodu, ale przede wszystkim teren południowo-wschodniego Okołu, dzięki czemu strzegł szlaku komunikacyjnego między Wawelem a podgrodziem.

Fot. 2. Kraków-Wawel. Relikty kościoła św. Michała na wzgórzu wawelskim (fot. T. Sajecki).

Zrelacjonowana wyżej lista kamiennych obiektów Wawelu doby państwowej wczesnego średniowiecza, choć znaczna, może zostać jeszcze w przyszłości uzupełniona. Trwające nieprzerwanie od ponad 60 lat badania architektoniczno-arche-

⁸¹ J. Firlet, Z. Pianowski, *Nowe...*, s. 264.

⁸² Z. Pianowski, *Wawel...*, s. 40-42; tenże, *Sedes...*, s. 33, ryc. 16.

ologiczne krakowskiego grodu są wyjątkowo wdzięcznym zajęciem dla archeologów i historyków sztuki. Oferują wszak badaczom najbogatszą w kraju „kopalnię” przedromańskich i romańskich pozostałości obiektów pochodzących z warsztatów kamieniarskich sprzed blisko dziesięciu wieków.

Znaczna powierzchnia wewnętrzna grodu, różnorodna pod względem topograficznym, wymagała przemyślanego zagospodarowania. Z pewnością funkcjonował tu system dróg, który w sposób planowy organizował przestrzeń majdanu. Relikty jednej z nich wykopano przy badaniach południowej części wzgórza. Rozpoznano tam 12 poziomów drogi, kierującej się w stronę wału obronnego ku domniemanej bramie⁸³, lub może do przecięcia innego traktu, ciągnącego się po obwodzie grodu. Prawdopodobne jest także, iż połączenia komunikacyjne ściślej spajały zespoły zabudowy monumentalnej, łącząc je tym samym w spójną i zorganizowaną całość.

Wspomniana wyżej domniemana brama wmontowana w południową linię wawelskich umocnień, otwierałaby się na strefę osadniczą rejonu Stradomia i Kazimierza⁸⁴. Od północy natomiast mogła funkcjonować co najmniej jedna brama. Znajdowałaby się ona w północno-wschodniej linii wałów, gdzie bezpieczeństwa strzegła kwadratowa wieża obronna, czyli znany nam już stołp⁸⁵. Brama ta byłaby jedyną skierowaną na wewnątrz Okołu. Natomiast, jeśli przyjmiemy słuszność przypuszczeń J. Firleta i Z. Pianowskiego, gród posiadałby jeszcze inną bramę, prowadzącą na trakt przy Wiśle (por. wyżej). Jej świadectwem miały być fragmenty muryrowanej, przedromańskiej budowli odsłoniętej przy zachodnim krańcu wzgórza, przy baszcie Złodziejkiej. Z czasem wzniesiono w pobliżu romańską konstrukcję, domniemaną okrągłą wieżę obronną, wmontowaną w drewniano-ziemną linię fortyfikacji⁸⁶.

2. Okół

Przestrzeń wewnętrzna na Okole rozpoznana została zarówno w strefie umocnień jak i na majdanie⁸⁷. W pobliżu linii pierwszej fazy umocnień podgrodzia, tj. palisady, wzniesiono prawdopodobnie cały szereg zabudowań. Prace badawcze ujawniły kilka z nich przy wschodniej linii fortyfikacji. Jednym z nielicznych obiektów

⁸³ A. Żaki, *Badania...*, s. 249.

⁸⁴ Tenże, *Archeologia...*, s. 52.

⁸⁵ J. Firlet, Z. Pianowski, *Nowe...*, s. 268-274. Inna brama mogła funkcjonować w okolicy dzisiejszego przejścia dla pieszych w północnej części wzgórza. Brama otwierałaby się na trakt, będący przedłużeniem ul. Kanoniczej (obecnie ul. Podzamcze) jednak już poza obwarowaniami podgrodzia. Opisanie wyżej najnowsze badania przy katedrze wawelskiej wykazały jednak, iż z romańską świątynią sprzężone było od zachodu atrium (Tamże, s. 253-260). Nachodziło ono bezpośrednio na szlak kierujący się ku domniemanej północnej bramie, uniemożliwiając tym samym płynną komunikację. Wybudowanie w tym miejscu bramy musiało nastąpić później, po rozebraniu atrium, a więc zapewne na przełomie XIII/XIV w.

⁸⁶ Nie jest pewne, czy obiekty funkcjonowały w tym samym czasie choćby przez pewien okres, dlatego łączenie obu budynków w jedną konstrukcję musi pozostać w sferze domysłów. Przy założeniu, iż relikty młodszego, romańskiego obiektu są pozostałościami kościoła na planie bezapsydowej rotundy, a nie wieży obronnej, wówczas podobny charakter miałyby jej przedromańska poprzedniczka. Wzgórze w takim wypadku od strony zachodniej nie byłoby dostępne z zewnątrz przejściem bramnym.

⁸⁷ K. Radwański, *Kraków...*, s. 66-79, 82-109, 130-141.

tów, których zarysy udało się odsłonić w znacznej części, była jama nr 1 o wymiarach 3,4 x 2,1 m i głębokości 90 cm. Mogła ona być pozostałością po jakimś obiekcie naziemnym o mieszkalno-produkcyjnym charakterze, ponieważ w wypełnisku jamy odkryto liczne fragmenty ceramiki, 2 przęśliki, kości zwierzęce i kamienne palenisko przy krawędzi północno-wschodniej oraz przypuszczalne resztki pieca dymarskiego w postaci żużla żelaznego i rudy darniowej. W poł. lub jeszcze w 1. poł. X w. palisadę strawił pożar. Niebawem w bliskiej odległości od jej zgliszczy powstały obiekty użytkowe, głównie o charakterze mieszkalnym. Ujawniły je wykopy w szczególności po wschodniej stronie osady. Na północ od jamy nr 1 powstał młodszy obiekt. Była to czworokątna półziemianka o wymiarach 5 x 5 m i płaskim dnie, zalegającym na głębokości około 70 cm poniżej poziomu użytkowego. Wspomniana chata pełniła z pewnością jakieś funkcje mieszkalno-produkcyjne, ponieważ w północno-zachodnim narożniku zalegało palenisko, a w wypełnisku obiektu stwierdzono obecność m.in. licznej ceramiki, noży żelaznych, sprzączki, oselki i fragmentu tygła. Dalsze cztery jamy o niepełnym zarysie (w jednym przypadku z relikami paleniska) oraz dwa samodzielne paleniska odkryto w wykopach na północ i południe od wspomnianej półziemianki. Jamy mogły być pozostałościami chat mieszkalnych lub produkcyjnych, natomiast lekko zagłębione w ówczesny poziom użytkowy dwa paleniska - resztkami pieców gospodarczych. Opisane wyżej obiekty datowane są materiałem ceramicznym i relacjami stratygraficznymi na czas do 2. poł. X w., czyli do momentu wzniesienia 2. fazy umocnień w postaci kamienno-ziemno-drewnianych wałów.

Obiekty o zbliżonym charakterze i datowane na podobny czas ujawniły prace archeologiczne także w centrum podgrodzia⁸⁸. Jednym z nich był fragment metrowej głębokości jamy z przypuszczalnymi relikami paleniska. Kolejny obiekt to konstrukcja rusztowa, pełniąca zapewne funkcję podstawy budynku naziemnego. Nachodził na niego młodszy obiekt w postaci częściowo odsłoniętego poziomu użytkowego chaty wraz z paleniskiem. W niedalekiej odległości odkryto trzy kolejne tego typu założenia i domniemany czwarty, funkcjonujący w kilku fazach, wyznaczonych przez 3 zespoły nawarstwiających się na siebie palenisk. Śladami po piecu mogły być z kolei relikty niewielkiej, nieuchwyconej w całości jamy, wypełnionej płaskimi kamieniami i popiołem. Na majdanie odkryto także ślady innego domniemanego pieca. Jego pozostałością był krąg silnie przepalonego na czerwono piasku z warstwami węgla drzewnego i kamieni, uchwyconych w górnej części wypełniska. Dookoła obiektu zarysowywały się ślady po kółkach, może z konstrukcji osłaniającej ogień.

Funkcjonujący na Okole jeden z systemów komunikacyjnych biegł obwodowo, wzdłuż wewnętrznej ściany umocnień i zewnętrznej linii zabudowy⁸⁹ (ryc. 1). Jego szerokość mogła wynosić maksymalnie około 5 m. Ważniejszym traktem musiał być jednak ciąg biegnący przez centrum osady. Był on częścią dalekosiężnego szlaku handlowego kierującego się ze wschodu, tj. od Rusi przez Kraków, Morawy i

⁸⁸ Tamże, s. 66-79.

⁸⁹ Tamże, s. 131; M. Borowiejska-Birkenmajerowa, *Relikty...*, s. 186-188.

dalej na południowy zachód w stronę Ratyzbony. Główna brama Okołu znajdowała się zapewne w okolicy przecięcia się obecnej ulicy Grodzkiej z Dominikańską. Szlak komunikacyjny prowadził dalej w kierunku południowo-zachodnim w stronę ulicy Kanoniczej i jej deptakiem podążał na zachód u podnóża grodu do domniemanej przeprawy na Wiśle⁹⁰. Wydaje się, iż sama zabudowa dostosowała się wówczas do osi tej ulicy.

Część z powyższych obiektów o charakterze mieszkalnym i gospodarczym naczodziło na warstwy destrukcyjne palisady, a poprzedzało warstwy związane z budową wałów⁹¹. Na tej podstawie można wnioskować, iż przez pewien okres podgrodzie nie posiadało umocnień. Drugi etap rozbudowywania Okołu (związany z wzniesieniem wałów) miał miejsce w 2. poł. X w. Przybrał on na sile wiek później, kiedy rozpoczęto akcję budowlaną pierwszego kamiennego założenia romańskiego podgrodzia, czyli kościoła św. Andrzeja, a wraz z nim pewnych regulacji sieci komunikacyjnych i okolicznej zabudowy.

Analiza rozplanowania jam i palenisk z tego etapu osadniczego, zdaje się sugerować, iż linia zabudowy przesunęła się dalej o około 6 m ku wnętrzu osady w stosunku do okresu wcześniejszego⁹². Najlepiej ten stan rzeczy obserwowany jest we wschodniej części stanowiska. Odkryto tam część jamy nr 2 o płaskim dnie i prawdopodobnie prostokątnym zarysie, która mogła być częścią jakiegoś obiektu naziemnego. Jamy o podobnym charakterze ujawniły też wykopy w zachodniej części Okołu. Z kolei we wnętrzu osady odkryto relikty co najmniej kilkunastu chat, głównie naziemnych, zaopatrzonych w paleniska i czasem jamy-piwniczki (np. obiekt I) oraz rzadziej półziemianki zagłębione w ziemię do około 80 cm. Znacznie słabiej zachowane i odkryte w mniej pełnym zarysie kolejne jamy o płaskich dnach w centralnej części podgrodzia, sugerują obecność dalszych obiektów, najczęściej półziemiankowych. Poza jamami i ciemniejszymi warstwami kulturowymi w postaci klepisk chat naziemnych, badacze przekopujący poziomy związane z czasami wczesnego średniowiecza w centrum majdanu, odsłonili samodzielne paleniska wyłożone kamieniami wapiennymi wylepionymi gliną. Ich obecność sugeruje, iż były częścią wyposażenia drewnianych obiektów o konstrukcji zrębowej. Podobnie jak w okresie wcześniejszym, odkryto kilka owalnych lub okrągłych jam, będących relikdami po piecach. Wewnątrz wypełnisk występowała polepa, fragmenty gliny i kamienie wapienne usytuowane głównie przy krawędziach jam oraz na ich dnie.

Wymienione wyżej objekty, powstałe po wzniesieniu 2. fazy umocnień Okołu, datuje się na okres od 2. poł. X po XII i pocz. XIII w.⁹³. Był to czas znacznych zmian w rozplanowaniu przestrzennym podgrodzia. Już pod koniec XI w. powstał pierwszy romański obiekt kamienny Okołu, kościół św. Andrzeja, a prawdopodobnie w 1. poł. XIII w. późnoromański, nieistniejący już kościół św. Marii Magdaleny. Być może pierwotną fazę romańską posiadały też kościoły św. Marcina, św. Idziego oraz św. Piotra Apostoła.

⁹⁰ M. Borowiejska-Birkenmajerowa, *Kształt średniowiecznego Krakowa*, Kraków 1975, s. 44-45.

⁹¹ K. Radwański, *Kraków...*, s. 63-64.

⁹² Tamże, s. 82.

⁹³ Tamże, s. 82-93.

Wymienione kamienne obiekty były, podobnie jak na Wawelu, jednymi z najważniejszych elementów rozplanowania przestrzennego stanowiska, dlatego poniżej przedstawimy podstawowe zagadnienia dotyczące owych konstrukcji.

Istniejący do dzisiaj kościół św. Andrzeja wybudowano w centralnej części Okołu pod koniec XI w. (fot. 3). Był to romański kościół fundacji możnowładczej. Według J. Rajmana fakt ten może sugerować, iż obiekt posiadał jeszcze starsze fazy, związane z działalnością władcy⁹⁴, nie potwierdzone jak dotąd wykopaliskowo. Badania architektoniczne⁹⁵ oraz archeologiczne⁹⁶ wykazały, iż kościół św. Andrzeja przybrał formę jednonawową z prezbiterium, zamkniętym od wschodu absydą. Oś obiektu ukształtowała kierunek wschód-zachód.

Główna bryła budowli, flankowana lizenami, posiadała wymiary 17 x 15 m, natomiast wraz z prezbiterium i absydą osiągała długość 27 m. Wspomniane lizeny, masywne ściany o grubości 1,45 m, prosty zarys muru i niewielkie okna nadawały kościołowi silną formę obronną⁹⁷. Kościół rozbudowano następnie w połowie XII w. jako bazylikę krzyżową z transeptem i dwiema wieżami od zachodu. W wyniku dalszych badań archeologicznych udało się odkryć 6 szkieletów ludzkich, pochodzących z cmentarza przykościelnego, przylegającego od północy do kościoła⁹⁸. Fakt ten detronizuje pogląd J. Jamroza, a za nim K. Radwańskiego, którzy upatrywali się w tym miejscu targu⁹⁹.

Obiektem o metryce późnoromańskiej była inna świątynia Okołu - kościół św. Marii Magdaleny. Obecnie już nieistniejący lecz dobrze rozpoznany archeologicz-

⁹⁴ J. Rajman, *Kraków: zespół osadniczy, proces lokacji, mieszczanie do roku 1333*, Kraków, 2004, s. 67.

⁹⁵ M.in. W. Łuszczkiewicz, *Architektura romańska kościoła św. Andrzeja w Krakowie*, „Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce” t. VII, z. 1-2, 1902; J. Ekielski, S. Świszczowski, *Krakowski kościół św. Andrzeja w dobie romańskiej*, „Prace Komisji Historii Sztuki” t. VII, 1937; S. Świszczowski, *Kościół św. Andrzeja w Krakowie*, „Ochrona Zabytków” r. II, nr 2/6, 1949; W. Zalewski, *Prace konserwatorskie przy odstonięciu i ekspozycji rezerwatu romańskiego we wnętrzu kościoła św. Andrzeja w Krakowie (2001-2003)*, [w:] *Lapides viventes. Zaginiony Kraków wieków średnich*, red. J. Gadomski, Kraków 2005; T. Rodzińska-Choraży, A. Włodarek, *Romańskie malowidła ściennie w południowej apsydzie kościoła św. Andrzeja w Krakowie*, [w:] *Lapides viventes. Zaginiony Kraków wieków średnich*, red. J. Gadomski, Kraków 2005; tychże, *Uwagi na temat nowych odkryć w kościele pw. św. Andrzeja w Krakowie*, [w:] *Architektura romańska w Polsce. Nowe odkrycia i interpretacje*, red. T. Janiak, Gniezno 2009.

⁹⁶ A. Żaki, *Piąte...*, s. 159; tenże, *Badania nad przedlokacyjnym Krakowem w 1962 roku (seria X)*, „Sprawozdania Archeologiczne” t. 17, 1965, s. 331; tenże, *Sprawozdanie z badań nad przedlokacyjnym Krakowem w roku 1963 (seria XI)*, „Sprawozdania Archeologiczne” t. 17, 1965, s. 343; tenże, *Sprawozdanie z badań nad przedlokacyjnym Krakowem w 1964 roku (seria XII)*, „Sprawozdania Archeologiczne” t. 18, 1966, s. 278; W. Zin, W. Grabski, *Wczesnośredniowieczne budowle Krakowa w świetle ostatnich badań*, „Rocznik Krakowski” t. XXXVIII, 1966, s. 56; por. A. Grygorowicz, *Kościół św. Andrzeja w Krakowie we wczesnym średniowieczu*, „Rocznik Krakowski”, t. XXXIX, 1968; K. Radwański, *Kraków...*, s. 94-98; J. Firlet, P. Kajfasz, *Badania zakrytych kościoła św. Andrzeja w Krakowie - kaplicy grobowej Tęczyńskich?*, „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa” nr 30, 2012.

⁹⁷ Por. W. Dalbor, *Kościół św. Andrzeja w Krakowie - feudalne castellum*, [w:] *Prace polskich architektów na tle kierunków twórczych w architekturze i urbanistyce w latach 1945-1995*, red. Z. J. Białkiewicz, A. Kadłuczka, B. Zin, t. III, Kraków 1995, s. 19; B. M. Pawlicki, *Ze studiów nad relikami domniemanego palatium Sieciecha w Krakowie*, „Czasopismo Techniczne” z. 23 Architektura, z. 7-A, 2011, s. 192-196, 218-219.

⁹⁸ A. Żaki, *Koziół, Niżnik*, dz. cyt., s. 343.

⁹⁹ J. S. Jamroz, *Układ przestrzenny miasta Krakowa sprzed lokacji 1257 r.*, „Rocznik Krakowski” t. II, 1960, s. 11; K. Radwański, *Kraków...*, s. 139.

Fot. 3. Kraków-Okół. Plac św. Magdaleny i kościół św. Andrzeja (fot. T. Sajecki).

nie obiekt usytuowany był na placu św. Marii Magdaleny, około 20 m na północny zachód od kościoła św. Andrzeja. Jego fundamenty zalegały nad warstwami osadniczymi pochodzącymi od poł. IX do XIII w. Pierwsze pisemne wzmianki o nim pochodzą z akt świętopietrza z 1. poł. XIV w., ale za wcześniejszym powstaniem przemawiają romańskie pozostałości w postaci ciosów wapiennych z obwodowych murów nawy, prezbiterium, części ołtarza oraz romańskie płytki posadzkowe po-

kryte ornamentami¹⁰⁰. Kościół św. Marii Magdaleny był budowlą niewielką, o rozmiarach 13,9 x 8,2 m. Składał się z nawy o długości 9 m oraz przyległego od strony wschodniej, prosto zamkniętego prezbiterium o długości 4,9 m i szerokości 4,7 m.

Domniemane fazy romańskie mogły posiadać także kościoły pod wezwaniem św. Marcina, św. Idziego oraz św. Piotra Apostoła. Pierwszy obiekt zlokalizowany został w niedalekiej odległości na południe od kościoła św. Andrzeja. Nie uzyskano jak dotąd ewidentnych śladów romańskiej fazy założenia, lecz istnieją pewne przesłanki wskazujące na jego wczesną metrykę. Źródła pisane informują o obecności kościoła już w poł. XIII w.¹⁰¹. Istotny jest również fakt, że gotycka faza kościoła nawarstwiła się na pozostałości wspomnianych wyżej dwóch chat wczesnośredniowiecznych z paleniskami oraz przylegała od zachodu do cmentarza przykościelnego o metryce nie późniejszej niż poł. XIII w.¹⁰² Badania archeologiczne wykazały także, iż pierwotny poziom użytkowy kościoła św. Marcina znajdował się na identycznej wysokości jak pobliski kościół św. Andrzeja, co może sugerować ich podobną metrykę¹⁰³.

Gotycki kościół św. Idziego położony jest w niedalekiej odległości od północnych stoków wzniesienia wawelskiego, przy wylocie ul. Grodzkiej. We wczesnym średniowieczu był to rejon południowej części Okołu. Jak do tej pory nie podejmowano badań archeologicznych wewnątrz kościoła. Założono tylko wykop wąskoprzestrzenny przy jego północnej ścianie od strony zewnętrznej. Wykazał on jedynie obecność przemieszanych nawarstwień fragmentów cegieł i kamieni wapiennych¹⁰⁴. Na podstawie interpretacji źródeł pisanych można jednak przypuszczać, iż kościół powstał pod koniec XI w. lub na początku XII w.¹⁰⁵

Metrykę wczesnośredniowieczną mógł także posiadać nieistniejący już kościół św. Piotra Apostoła. Znajdował się on na rogu ulic Poselskiej i Grodzkiej, w pobliżu wylotu drogi prowadzącej z Okołu w kierunku osad na północy. Kościół był niewielką budowlą na planie prostokąta. Krótkie badania rozpoznawcze odsłoniły wątki muru gotyckiego, jednakże wczesne wzmianki historyczne pochodzące z 1. poł. XIV w. oraz typowe dla wczesnego średniowiecza wezwanie sugerują obecność fazy romańskiej¹⁰⁶.

Obserwacje nasuwające się po analizie rozplanowania wszystkich odkrytych obiektów Okołu są następujące: ponieważ część jam i palenisk naruszała inne obiekty, a te z kolei zaburzały zarysy starszych wkopów, należy przyjąć, iż podgro-

¹⁰⁰ Por. T. Lenkiewicz, *Kościół Marii Magdaleny w Krakowie w świetle ostatnich odkryć archeologicznych*, „Biuletyn Krakowski” t. I, 1959; K. Radwański, *Kraków...*, s. 100-106; G. Bednarczyk, *Nieistniejące kościoły Krakowa*, www.jazon.krakow.pl, 2013, s. 32-33.

¹⁰¹ J. Rajman, dz. cyt., s. 73.

¹⁰² A. Żaki, *Piąte...*, s. 143.

¹⁰³ H. Münch, *Podstawowe problemy urbanistyczne przedlokacyjnego Krakowa. Część I. Kraków wczesnośredniowieczny (do końca w. XII)*, „Teza Komisji Urbanistyki i Architektury” t. 2, 1968, s. 171-187; K. Radwański, *Kraków...*, s. 98-100.

¹⁰⁴ Tamże, s. 107.

¹⁰⁵ Z. Kozłowska-Budkowa, *Z dziejów kolegiaty św. Andrzeja w Krakowie*, „Studia Historyczne” R. X, 1967, s. 23-30; J. Rajman, dz. cyt., s. 66-67.

¹⁰⁶ G. Bednarczyk, dz. cyt., s. 39-40.

dzie posiadało gęstą zabudowę. Możemy przypuszczać, iż z taką sytuacją spotykamy się zarówno we wschodniej, zachodniej, jak i centralnej części stanowiska. W okresie sprzed budowy wałów zabudowa koncentrowała się m.in. w strefie przyfortyfikacyjnej, co szczególnie widoczne jest w wykopach po wschodniej stronie podgrodzia. Dzięki większym przekopom odsłaniającym relikty chat możemy sądzić, iż lokalizacja obiektów względem stron świata dostosowała się tam do linii umocnień. Ich odległość od wewnętrznej ściany palisady wynosiła około 5-6 m. Zabudowa Okołu dostosowała się także do biegu głównej drogi osady, czyli obecnej ulicy Kanoniczej¹⁰⁷. Po wzniesieniu drewniano-ziemnych wałów w 2. poł. X w. o szerokiej na ponad 10 m stopie, zabudowa przesunęła się parę metrów do wnętrza podgrodzia. Dalej obserwujemy prawidłowości w układzie osi tych obiektów, dostosowujących się od linii fortyfikacji. We wnętrzu osady część jam uzyskuje oś północ-południe¹⁰⁸. Monumentalna zabudowa sakralna natomiast utrzymuje mniej więcej orientację wschód-zachód. Niewątpliwie sytuacja taka zdeterminowana została potrzebą stosownego rozplanowania obiektów wzdłuż głównej arterii komunikacyjnej, którą staje się południowy odcinek dzisiejszej ulicy Grodzkiej. Teren na wschód od tej ulicy wyraźnie wznosił się względem części wschodniej Okołu i wydaje się, iż był on bardziej odpowiedni dla zabudowy. Nie wolno jednak zapominać, iż decydujące znaczenie dla podziału rozplanowania wewnętrznego i w konsekwencji własnościowego Okołu posiadało także dalsze użytkowanie ulicy Kanoniczej. Teren na zachód od niej opadał już nieco skłonem terasy średniej ku podnóżom wałów. Pomimo nieodkrycia do tej pory reliktywów bram podgrodzia, prawdopodobnie zachowałyby one układ poprzedni. Główne wejście otwierające się na osady otwarte na północy należy lokalizować na linii przecięcia się obecnej ulicy Grodzkiej z Dominikańską. Inna brama dalej mogła funkcjonować u wylotu ul. Kanoniczej przy północnych podnóżach Wawelu, natomiast z chwilą wzrostu znaczenia okolnego szlaku o osi północ-południe, rozbudowano zapewne bramę u południowego wylotu ul. Grodzkiej. W tej części Okołu funkcjonowała też brama na Wawel, która byłaby jedyną bezpośrednio łączącą gród i podgrodzie. Została ona zapewne wmontowana w północno-wschodnią linię wałów Wawelu, gdzie bezpieczeństwa przeprawy strzegła wieża obronna zwana stołpem (zob. wyżej).

Istotnym elementem rozplanowania przestrzennego osady mógł być domniemany targ. Według K. Radwańskiego jego istnienie w centralnej części podgrodzia sugerują odkryte na placu św. Marii Magdaleny, a także w pobliżu kościoła św. Andrzeja, fragmenty nieregularnych bruków z drobnych, wapiennych kamieni¹⁰⁹. Konstrukcje te można datować na okres między XII a pocz. XIII w., zatem jeszcze przed budową kościoła św. Marii Magdaleny. Granica domniemanego targu musiałaby objąć teren obecnego placu św. Magdaleny i obszar na północ od niego, lecz nie nachodzić na grunty przyległe od północy do kościoła św. Andrzeja, gdzie lokalizuje się przykościelne cmentarzysko. Jakkolwiek niepewne jest wyodrębnienie

¹⁰⁷ K. Radwański, *Kraków wczesnośredniowieczny*, „Z Otchłani Wieków” r. 34, z. 2, 1968, s. 112.

¹⁰⁸ Tenże, *Kraków...*, s. 133.

¹⁰⁹ Tamże, s. 139; por. D. Niemiec, *Bruki na placach i ulicach średniowiecznego zespołu miejskiego Kraków-Kazimierz-Kleparz*, „Wratislavia Antiqua” t. 13, 2011, s. 276-277.

się na wspomnianym obszarze większej, niezabudowanej przestrzeni, którą można było zaadoptować na plac o charakterze handlowym, byłby on dla samych mieszkańców targiem pełniącym mniejszą rolę, podobnym do tego, który mógł funkcjonować w XI-XII w. na obecnym Małym Rynku¹¹⁰, lub jeszcze bardziej na północ, w rejonie kościoła św. Wojciecha¹¹¹. Od XI w. główny targ znajdował się w bliskiej odległości umocnień podgrodzia, ale poza Okołem, w rejonie kościoła św. Trójcy na placu Dominikańskim¹¹². Dopiero z czasem coraz większe znaczenie zaczął zyskiwać teren na obecnym Rynku, przy kościele św. Wojciecha¹¹³.

Podsumowanie

Trudno dokładnie oszacować procentowy stopień rozpoznania archeologicznego przestrzeni wewnętrznej krakowskiego grodu i podgrodzia. Należy podkreślić, iż w głównej mierze przeprowadzono wąskoprzestrzenne badania i sondáže, towarzyszące kolejnym inwestycjom budowlanym i melioracyjnym, bądź jedynie nadzory przy pracach ziemnych, podczas których nie ingerowano najczęściej w ustalony plan robót inwestorskich. Dodatkową trudnością jest współczesna, gęsta zabudowa i fakt, iż na obu stanowiskach obserwujemy ciągłość osadniczą trwającą już ponad tysiąc lat.

Względnie dobrze rozpoznano przestrzeń wewnętrzną z czasów wczesnego średniowiecza na wzgórzu grodowym. Badania archeologiczne koncentrowały się w głównej mierze po wschodniej, zachodniej i południowej stronie, natomiast nieco mniej prac prowadzono w centrum. Pozwoliły one jednak na uchwycenie wielu elementów rozplanowania majdanu Wawelu. Rejonem z natury najbardziej wyeksponowanym tego skalnego wyniesienia była partia północno-wschodnia. Nie dziwi więc fakt, iż w tym miejscu postawiono najważniejsze obiekty architektury murowanej.

Wydaje się, iż wszystkie znane wczesnośredniowieczne budowle kamienne na Wawelu i Okole, należy łączyć dopiero z działalnością pierwszych Piastów (zob. przyp. 1). Najstarsze z nich wzniesiono w 1. ćw. XI w., a inne, jak np. przedromańska katedra, mogła powstać już około 1000 roku. Przynależność obiektów romańskich do tej organizacji politycznej nie budzi już wątpliwości. W skład znanej obecnie architektury kamiennej Wawelu wchodziło palatium, którego częścią mógł być przedromański budynek z korytarzem, a później romańska sala o 24 słupach. Nieopodal, po stronie zachodniej należy lokalizować zespół rezydencji biskupiej?, złożonej z domniemanej kaplicy krzyżowej i obiektu mieszkalnego, zastąpionych z czasem romańską bazyliką św. Gereona. Na południe od tych obiektów znajdowała się rotunda św. św. Feliksa i Adaukta oraz rotunda „B” wraz z cmentarzem. Nato-

¹¹⁰ A. Brayer, *Rynek Krakowski*, Kraków 1952, s. 9.

¹¹¹ K. Radwański, *Kraków...*, s. 277.

¹¹² H. Münch, *Kraków do roku 1257 włącznie*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” t. 3, 1958, s. 13-14; J. S. Jamroz, dz. cyt., s. 21.

¹¹³ E. Supranowicz, *Nazwy ulic Krakowa*, Kraków 1995, s. 5.

miast na zachód rozpościerała się budowla katedralna, tzw. chrobrowska, przebudowana następnie na romańską, tzw. hermanowską. Od północy towarzyszyła katedrze niewielka świątynia (początkowo o formie jednoapsydowej rotundy, później zastąpionej romańską kaplicą z prostokątnym prezbiterium), a od południowego zachodu przedromański budynek, przeznaczony może dla duchowieństwa.

Pozostałą część stanowiska zaadaptowano na budowę przede wszystkim drewnianych chat o charakterze mieszkalnym i gospodarczym. Jednakże i tam, pośród niewielkich i skromnych konstrukcji zrębowych, funkcjonowały monumentalne kamienne budowle. Przy zachodniej krawędzi wzgórza wzniesiono przedromańską bramę?, a kilka dziesięcioleci później okrągłą, romańską wieżę obronną? Inną romańską wieżę, na planie kwadratu, umieszczono po przeciwległej stronie grodu, przy przejściu na Okół, natomiast na południu, w pobliżu wałów powstała romańska siedziba możnowładcza?, składająca się z rotundy i obiektu, po którym pozostał tylko południowo-wschodni narożnik. W centrum wzgórza funkcjonował z kolei romański (lub nawet wcześniejszy) kościół św. Michała i może św. Jerzego, znane z relacji Długosza.

Wspomniano już, że zachodnia i południowa część grodu posiadała inny charakter niż rejon północny i wschodni. Badania wykopaliskowe ujawniły tu obecność przede wszystkim drewnianej, zrębowej zabudowy przeznaczonej głównie dla ludności służebnej. Budynki o podobnym charakterze rozciągały się przypuszczalnie dalej na południowy zachód wzdłuż wałów, a także w kierunku centrum grodu. Ich liczba mogła sięgać do 60-100¹¹⁴.

Dostępny materiał nie sugeruje intensywnej produkcji rzemieślniczej. Obiekty tego typu wykorzystywano przede wszystkim do mieszkania i prac na rzecz możnowładztwa. Natomiast niewielka ilość żużli żelaznych, tygielków, czy form odlewniczych do ozdób, nawiązuje raczej do obserwowanych również na innych grodach prac o niewielkim zakresie, związanych zapewne z obsługą dworu i katedry. Przykładami obiektów służących do zaspokajania bieżących potrzeb ludności Wawelu mogą być pozostałości domniemanej wędzarni, pieca do wypału gipsu, wapiennika, czy łaźni.

Niewątpliwie wiele stałych punktów rozplanowania przestrzennego majdanu połączonych było ze sobą systemem dróg, uliczek i deptaków. Tak było z pewnością w przypadku kamiennej zabudowy. Ciąg komunikacyjny mógł też obiegać całe wzniesienie po wewnętrznej stronie fortyfikacji. Główne trakty kierowały się natomiast w kierunku przejść bramnych, których Wawel przypuszczalnie posiadał trzy. Brama południowa prowadziła ku osadom otwartym, rozciągniętym po lewej stronie Wisły. Drugą bramę umieszczono w północno-wschodniej linii wałów, gdzie bezpieczeństwa strzegła wieża obronna (stołp), natomiast trzecią, domniemaną, w świetle najnowszych badań i weryfikacji prac wcześniejszych należy lokalizować w linii umocnień po zachodniej części wzgórza. Przynajmniej przez pewien okres czasu mogła jej towarzyszyć wieża obronna, choć brak na to wyraźnych dowodów.

¹¹⁴ A. Żaki, *Archeologia...*, s. 382.

Zapleczem gospodarczym i produkcyjnym Wawelu była, przylegająca do niego, ufortyfikowana osada podgrodowa zwana Okołem. Także wewnątrz niej znajdowała się kamienna zabudowa o monumentalnym charakterze, choć nie tak liczna i okazała jak na wzgórzu. Najważniejszą świątynią był kościół św. Andrzeja wraz z przykościelną nekropolią. Mieścił się on w centralnej części stanowiska. Przypuszczalnie nieco młodszy był kościół św. Marcina, również z własnym cmentarzem. Kolejne świątynie to kościółek św. Idziego w południowej części Okołu oraz św. Piotra Apostoła w północnej partii podgrodzia. W XIII w. w centrum powstał nieistniejący już kościół św. Marii Magdaleny.

Wewnątrz przestrzeni majdanu, wyznaczonej przez wały podgrodzia, pobudowano jednak znacznie liczniejsze od wyżej wymienionych skromne budynki ziemiankowe, półziemiankowe i naziemne o konstrukcji zrębowej. Obiekty te posiadały niewątpliwie charakter mieszkalny, produkcyjny i gospodarczy. Często wewnątrz lub w najbliższej ich okolicy odkrywano ślady produkcji metalurgicznej (żuźle żelazne, tygielek do wytopu żelaza), rogowiarskiej (półfabrykaty rogowe) i ceramicznej (piece do wypału?). Poświadczono też obecność targu związanego z wymianą handlową.

Charakterystyczne rozplanowanie chat w strefie umocnień i na majdanie, wzdłuż dwóch głównych traktów komunikacyjnych (najpierw południowego wycinku ul. Kanoniczej, a później Grodzkiej) pozwoliło A. Żakiemu oszacować liczbę obiektów na 100 do 180¹¹⁵. Wielkości te wydają się być właściwe, jeżeli odniesiemy je do okresu najwcześniejszego. Z czasem, w miarę postępującego procesu zaludniania, ilość takich obiektów mogła wzrosnąć nawet dziesięciokrotnie¹¹⁶.

Wspomniane trakty były bardzo ważnym elementem struktury porządkującej układ przestrzenny podgrodzia. Posiadały znaczenie handlowe, ale i zapewniały dostęp do najważniejszych elementów zagospodarowania wnętrza Okołu, czyli kościołów, cmentarzy i targu. Pierwsza z dróg kierowała się od głównej bramy

¹¹⁵ Tamże, s. 382.

¹¹⁶ W kontekście analizy gęstości zabudowy słabo rozpoznanego Okołu warto przyjrzeć się rezultatom badań archeologicznych na analogicznym stanowisku na wrocławskim Ostrowie Tumskim. Wieloletnie wykopaliska prowadzone na dawnym podgrodzium (ponad dwukrotnie mniejszym od krakowskiego) odsłoniły znaczny teren o dużej miąższości wczesnośredniowiecznych warstw (szczególnie E. Ostrowska, *Badania archeologiczne na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w 1958 roku*, „Sprawozdania Archeologiczne” t. 12, 1960; J. Kaźmierczyk, *Ku początkom Wrocławia, cz. 1. Warsztat budowlany i kultura mieszkalna Ostrowa Tumskiego od X do połowy XI wieku*, Wrocław-Warszawa 1991; tenże, *Ku początkom Wrocławia, cz. 2. Warsztat budowlany i kultura mieszkalna Ostrowa Tumskiego od połowy XI do połowy XIII wieku*, Wrocław 1993; tenże, *Ku początkom Wrocławia, cz. 3. Gród na Ostrowie Tumskim w X-XIII wieku (uzupełnienie do cz. 1 i 2)*, Wrocław 1995; B. Kitliński, A. Limisiewicz, *Z ratowniczych badań archeologicznych na Ostrowie Tumskim przy ul. Katedralnej 9 we Wrocławiu w 1999 roku*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne” t. 43, 2001, s. 305 n.; K. Bykowski, M. P. Konczewscy, Cz. Lasota, M. Paternoga, J. Piekański, P. Rzeźnik, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przy ul. Kapitulnej 4 na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne” t. 46, 2004, s. 115 n.). Obserwacje kolejnych poziomów ze śladami drewnianych chat różnorodnego przeznaczenia zdają się sugerować, iż gęstość zabudowy w okresie państwowym (XII w.) była znaczna. Statystyczny rozkład takich obiektów w powiązaniu do wolnej przestrzeni na poszczególnych wykopach oraz ich odniesienie (jako reprezentatywne) dla całej powierzchni wnętrza podgrodzia przekonuje nas, iż warownia na Ostrowie Tumskich dysponowała ogromną siłą demograficzną użytkującą około 500-700 obiektów.

podgrodzia, przy przecięciu się obecnej ulicy Grodzkiej z Dominikańską, w stronę południowo-zachodnią, ciągiem ulicy Kanoniczej i dalej na zachód u podnóża grodu do domniemanej przeprawy na Wiśle. Z biegiem czasu znaczenia nabral południowy wycinek ul. Grodzkiej¹¹⁷, a tym samym i południowa brama Okołu. Poza wymienionymi ulicami na podgrodziu mogła funkcjonować droga biegnąca obwodowo, wzdłuż wewnętrznej ściany umocnień i zewnętrznej linii zabudowy. Wszystkie posiadały przede wszystkim charakter tranzytowy. Natomiast drogami niższego rzędu, o mniejszym zasięgu były wszelkiego rodzaju deptaki i dróżki, które miały postać wąskich, wydeptanych w podłożu ścieżek puszczonej między budynkami. Zapewniały one swobodną komunikację w obrębie ewentualnych zagród, skąd, przynajmniej w niektórych przypadkach, wychodziły na moszczone ulice.

¹¹⁷ K. Radwański, *Kraków wczesnośredniowieczny...*, s. 112.

Summary

An attempt to recreate the spatial layout of the early medieval Wawel Castle and Okół settlement in Cracow. Archeological study

Research problems of the early medieval settlement centre in Cracow involve multiple issues. They are a subject of study for scientists from many disciplines such as archeology, art history, architecture, geology or urban planning.

Principally, this article aims to present the latest views on major issues related to the spatial layout of the castle on Wawel Hill and the borough in Okół. These conclusions are supported by archeological research that has been conducted in Cracow for 130 years. Firstly, the embankment of both settlements was raised. The main element of the Cracow centre, i.e. castle was surrounded by massive fortifications of earth and wood. The embankment was a closed system around the perimeter of the hill. A similar fortification, adjacent to the north-east slope of Wawel, was also erected around the borough. A further part of the article is devoted to the layout of stone and wood built.

The stone building was one of the most significant elements of the Cracow's spatial layout. The next one was the distribution of communication networks and gateways, as well as a market and churchyard cemeteries. It is believed that Wawel might have had three gates: southern, western and north-eastern (the only one opening to the Okół's interior), similarly to the borough with its northern, southern and western gates. Cemeteries were situated by the St Gereon's and St Michael's churches, the Romanesque rotunda in the southern part of the castle and the churches of St Andrew and St Martin in the borough. The final issue is the location of the marketplace. Probably it was situated in the centre of Okół.